

2018-19

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

April - 2019

SPECIAL ISSUE-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य, तर्का व चिंतन

Executive Editor:

Dr. Vinay Gawande

Director,

Center for Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Guest Editor:

Dr. Dipak N. Bhat

Principal

Sarwanikala Mahavidyalaya

Pahalgada, Dist- Akola (M.S.)

Chief Editor:

Dr. Dhanraj T. Dhavagar

Asst. Prof. (Marathi)

in GV'S Arts & Commerce College,

Yeola, Dist- Nashik (M.S.) INDIA

This journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
Global Impact Factor (GIF)
Universal Impact Factor (UIF)
International Impact Factor Services (IIFS)
Indian Citation Index (ICI)
Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Research papers in UGC listed Journals, Journals and
conferences. 2018-19

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. दीपक स. वानखडे	9
2	बहुजन समाजातील बदल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. राहुल मधुकर रोडे	12
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि आर्थिक कार्य	कविता हिरुळकर	15
4	डा. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अपेक्षित असलेली लोकशाही	डॉ. संतोष बाबुराव कुन्हे	19
5	ललमनिर्यो कहानिर्यो में व्यक्त स्त्री व्यथा	प्रा.डॉ.पवन एयेकर	24
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्री-मुक्ती चळवळ	डॉ. वेशाली श्रीकृष्ण हिबराळे	27
7	स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणाबाबत डॉ. आंबेडकरांचे विचार व कार्य.	डॉ. निलेश ऊ. देशमुख	30
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलाकल्याणासंबंधी विचार	डॉ. जर्चना देविलाल धेसारे	33
9	डॉ. आंबेडकरांचे कृषी विषयक विचार एक अवलोकन	प्रा. डॉ. संजय काळे	36
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	डॉ. जगन्नाथ नारायण डाकणे	40
11	डॉ. आंबेडकरांचे कामगारविषयक विचार आणि संघर्ष	डॉ. प्रा. जयश्री देशमुख	44
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाज सुधारणा कर्तृत्व	डॉ. सी. डी. पाखरे	47
13	डॉ. आंबेडकर आणि घटनेतील स्वातंत्र्याचा अधिकार	प्रा. प्रविण जयकृष्ण गुल्हाने	50
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तथा उनके राजनितिक कार्य	प्रा. डॉ. वाय. डी. मेत्राम	52
15	डॉ.बी.आर.आंबेडकरांचा अर्थविचार : एक सार्थ चिंतन	डॉ. भगवान ए. इंगळे	55
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक लोकशाही	प्रा. दिवाकर सदाशिव	58
17	भारतीय समाज व्यवस्था आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार	प्रा. डॉ. राजु प्र. गवई	61
18	भारतीय लोकशाही, संविधान आणि वर्तमान	प्रा.डॉ. नितीन दादाराव गोरखडे	65
19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार	प्रा.डॉ.सौ.शुभांगी डोरले-परंजपे	67
20	काळारा मंदिर प्रवेश सत्याग्रह : १९३०	डॉ. धर्मेंद्र तेलंगोटे	69

काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह : 1930

डॉ. बमोदर तेलंगोटे,

प्रोफेसर, बाबासाहेब नेरामुख पारदेकर महाविद्यालय, पारदा, ताल. सादंगी, जि. गवळामुख

सारांश :

हिंदू समाजात सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या मार्गातील फार महत्वाचा सत्याग्रह म्हणून काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह मानला जातो. या सत्याग्रहाचे नेतृत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. हजारो अस्पृश्य या सत्याग्रहात सामील झाले. तथापि मंदिरात प्रवेश करण्याचा त्यांचा मार्ग सुकर झाला नाही. मंदिर प्रवेशामुळे कोणताही लाभ अस्पृश्यांना होणार नाही याची स्पष्ट जाणीव डॉ. आंबेडकरांना होती. तथापि व्यक्तीस व्यक्ती म्हणून समाजाने मानावे यासाठी तो लढा होता. या लढ्याला शासन व निरनिराळ्या समाज घटकाने सहकार्य मिळाले नाही पण या लढ्यामुळे अस्पृश्यांमध्ये अस्मितेची भावना जागृत झाली.

प्रस्तावना:-

डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या जीवित कार्याची सुरुवात महाडच्या घवदार तळे सत्याग्रहाने केली. त्यानंतर 1930 मध्ये त्यांच्या नेतृत्वात नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह सुरू झाला. हा सत्याग्रह 1930 ते 1935 असा चालला. शांततापूर्ण व सनदशिर मार्गाने हा सत्याग्रह सुरू होता. मंदिर प्रवेशामुळे मुक्ती मिळेल किंवा इतर फार मोठे लाभ होतील असे नाही. पण त्यामुळे समतेचे तत्त्व व मूल्य प्रस्थापित होईल, असा डॉ. आंबेडकरांचा विश्वास होता. प्रस्तुत शोधनिबंधाची व्याप्ती काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रहापुरतीच सिमीत आहे.

मंदिर प्रवेश सत्याग्रह :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी नाशिक येथे 3 मार्च 1930 रोजी सत्याग्रह सुरू झाला तो 1934-35 पर्यंत चालला. ऑक्टोबर 1929 मध्ये डॉ. आंबेडकरांना नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी करावयाच्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व करावयाची विनंती नाशिक येथील कार्यकर्त्यांनी केली. बाबासाहेबांनी या सत्याग्रहाचे नेतृत्व करावयाचे मान्य केले. या सत्याग्रहासाठी एक सत्याग्रह समिती गठीत करण्यात आली. नाशिक जिल्हा नगर संघ स्थापन करण्यात आला. आपल्यास मंदिरात प्रवेश न दिल्यास आपण सत्याग्रह करू अशी पूर्वसूचना लेखी स्वरूपात मंदिर व्यवस्थापकांना देण्यात आली.

3 मार्च 1930 रोजी डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वात 300 सत्याग्रहींचा जल्हा काळाराम मंदिराजवळ शिस्तबध्दरितीने चालत आला. या सत्याग्रहींमध्ये भाऊराव गायकवाड, अमृतराव रणखांबे, पतीत पावन दास, शंकरबुवा इ. प्रमुख व्यक्ती होत्या. काळाराम मंदिराची प्रवेशद्वारे बंद होती. महारांना मंदिरात प्रवेश करण्याचा हक्क नाही, असे मंदिराचे पुजारी व त्यांच्याशी संबंधित लोक सांगत होते.

काळाराम मंदिरास चारही दिशांना चार दरवाजे होते. या चारही दरवाजांच्या समोर सत्याग्रही ठाण मांडून बसले. 7 एप्रिल 1930 रोजी रामनवमी होती. रामनवमीच्या दिवशी निघणाऱ्या रथासोबत सवर्णासोबत अस्पृश्यांना सहभागी करून घेण्याची परंपरा होती. पण त्या दिवशी सवर्णांना वेळेच्या आधिच रथ वाहून नेण्यास सुरुवात केली. रथाच्या मागे अस्पृश्य मंडळी धावू लागली, तेव्हा त्यांच्यावर सवर्णांनी दगडांचा वर्षाव केला. दोन्ही बाजूने दगडांचा वर्षाव सुरू झाला. त्यामुळे दोन्ही बाजूचे अनेक लोक जखमी झाले. त्यानंतर सरकारने मंदिर परिसरात 144 फूट लांबी केले. त्यामुळे पाच पेक्षा कमी संख्येचे सत्याग्रहींचे गट करण्यात आले. या पुसट्यांनी मंदिरापोवती फिरत्या घालने सुरू केले. मुंबई सरकारच्या विनंतीवरून सत्याग्रहास बाबासाहेबांनी काही काळ स्थगिती दिली. 28 एप्रिल 1930 रोजी

पुन्हा सत्याग्रह सुरू झाला. त्यावेळी दक्षिणांवर सवर्णांकडून दगडांचा सारखा मारा करण्यात आला. 25 मे 1930 रोजी काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह थांबविण्यात आला. त्यानंतर 15 मार्च 1931 पासून सत्याग्रह सुरू करण्यात आला. तो ऑक्टोबर 1935 पर्यंत चालला. या काळात सनातन्यांनी अस्पृश्यांचे मंदिर प्रवेशाचे सर्व प्रयत्न हाणून पाडले. अनेक लोक जखमी, जायबंदी झाले.

सत्याग्रह विस्लेषण :-

काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाने काय साधले? याचा विचार करताना यावसाहेबांचा या भागाचा व्यापक दृष्टिकोन समजून घेतला पाहिजे. काळाराम मंदिर सत्याग्रह 1930 ला सुरू झाला. त्यापूर्वी महाड येथील घटदार तळवाचा सत्याग्रह झाला होता. या सत्याग्रहातील आवेडकरांची भूमिका ही होती की, अस्पृश्य हे हिंदू धर्मातील उच्च वर्गीय अस्पृश्यांना माणूसकीचे राधे हक्क देण्यास तयार आहेत अथवा नाहीत ते आवेडकरांना तपासायचे होते. युत्र्या, मांजराना अतिशय किंमत देणारा हिंदू समाज त्यांच्याच अस्पृश्य बांधवांना कशी वागणूक देतो या प्रश्नाचे उत्तर काळाराम मंदिर प्रवेशाच्या माध्यमातून आवेडकर शोधू पाहत होते.

दगडाच्या देवाचे दर्शन घेतल्याने मनुष्याचे मूलमूल प्रश्न निश्चित सुटणार नाहीत. पण त्याच्या दर्शनाची संधी प्राप्त करून घेणे म्हणजे हिंदूंच्या मनात परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणे होय. आवेडकरांना मंदिर प्रवेश घळवळीतून सवर्ण हिंदूंकडून जे अपेक्षित होते ते काहीच घडले नाही. काँग्रेस पक्षाचे कार्यकर्ते (काही) घळवळीच्या बाजूने होते. मंदिर प्रवेशास पाठिंबा द्यावा अशी विनंती भाऊराव गायकवाड यांनी महात्मा गांधींना केली. पण मंदिर प्रवेशाचा प्रश्न हाती घेण्याची ही योग्य वेळ नाही. असे उत्तर गांधींनी पाठविले. (फडके, य.दि., पृ. 53)

या मंदिर प्रवेशाच्या निमित्ताने आवेडकर स्पर्शाना अस्पृश्य हे तुमचेच बंधु आहेत. त्यांच्याशी समानतेच्या नात्याने वागा. त्यांना आपल्या व्यक्तीक हिंदू धर्मातच राहू द्या, अशी आर्त हाक देत होते. पण नाशिकमध्ये सत्याग्रहींना मंदिर प्रवेशास सनातन्यांनी मज्जाव तर केलाच पण त्यांच्यावर दगडफेक करून आपल्या अमानवतेचे दर्शन घडविले. अस्पृश्य हळूहळू स्पर्शानासून दूर होऊ लागले. तसेच काँग्रेसपासून दूर होवू लागले. काँग्रेसला राजकीय सुधारणा या सामाजिक सुधारणांपेक्षा अधिक महत्त्वाच्या वाटतात अशी अस्पृश्यांची खात्री झाली.

मंदिर प्रवेशाच्या घळवळीमुळे आपल्या हक्कांसाठी आपल्याला एकट्यालाच लढावयाचे आहे. याची जाणिव अस्पृश्यांना झाली. हक्कांसाठी संघर्ष करण्याची तयारी ठेवावी लागते. त्याशिवाय हक्क मिळत नाहीत, अशी जागृती त्यांच्यात झाली. काळाराम मंदिर सत्याग्रहात अस्पृश्यांची, सनातन्यांची व सुधारकांची भूमिका पाहून अस्पृश्यांच्या उन्तीसाठी या समाजावर किती विसंबून राहावे, असा प्रश्न डॉ. आवेडकरांच्या मनात निर्माण झाला.

काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह जेव्हा स्थगित करण्यात आला, त्यावेळी डॉ. आवेडकरांनी आपले सहकारी भाऊराव गायकवाड यांना पत्र पाठविले. त्यात ते म्हणतात, "या प्रश्नावर असा सत्याग्रहाची भूमिका पसंत नाही. त्याची असा आवश्यकताही नाही. ते आंदोलन आता तहकूय करावे, एवढेच नव्हे तर सत्याग्रहाचा विचारच या प्रश्नावर सर्वस्वी रद्द करावा... अस्पृश्यांना आपण हक्काबद्दल जागृत करणे व त्यांच्यात जोम निर्माण करणे हाच सत्याग्रह सुरू करण्यामागचा हेतू होता. यापुढे मला मंदिर प्रवेशाचा उपयोग नाही. त्यामुळे दलित वर्गाने राजकीय व रीतिभंग प्रश्नावर आपली शक्ती पणाला लावावी." आवेडकरांच्या या पत्रानंतर ऑक्टोबर 1935 मध्ये मंदिर प्रवेशासाठी एकंदर सहा वर्षे घालेली घळवळ समाप्त करण्यात आली.

समाप्तीक विषय :-

समाप्तीच्या आधारावर भारतीय समाज उभा राहावा. प्रत्येक व्यक्तीस व्यक्ती म्हणून प्रतिष्ठा मिळावी यासाठी आवेडकरांनी सत्याग्रहाचे जे तडे उभारले त्यातील काळाराम मंदिर सत्याग्रह अतिशय महत्त्वाचा सत्याग्रह होता. महात्मा सत्याग्रहप्रमाणेच हा सत्याग्रहाचे स्वरूप होते. राष्ट्रीय स्वरूपाचा एकसंध हिंदू

1875
Impact Factor - 6.261 | Special Issue - 180 | April 2019 | ISSN - 2348-7143
UGC Approved Journal List No. 40705

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-research Journal

SOCIAL AND SCIENCE INNOVATION

EXECUTIVE EDITOR OF THE ISSUE -
Dinesh R. Jaronde

CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed By: **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

2018-19

Impact Factor: 6.261 • Special Issue - 180 • April 2019 • ISSN 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

SOCIAL AND SCIENCE INNOVATION

... Executive Editor of this Issue ...
Dinesh R. Jaronde

... Chief Editor ...
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

21.	Isolation, Characterizations, Identification of Bacteriocin Producing Lactic Acid Bacteria (LAB) and its Biopreservative Potential.....	60
	Shertate Rubina A.Sattar	61
22.	Medicinal Property of Ayurvedic Herbs.....	63
	Dr. Pradnya B. Gurde (Jambhade), Dr. Subhash B. Jambhade	66
23.	Phytochemical Analysis of <i>Cajanus cajan</i> (Red gram) and <i>Glycine max</i> (Soybean).....	66
	Tiple Neha Ramesh ¹ and Dr. Dakshane Vimal P ²	68
24.	Analysis of Soluble Protein and Free Amino Acid Content of Leaf Extracts (LE) and Leaf Protein Concentrates (LPC) of Green Foliages of Some Plants.....	68
	V. G. Manwaikar	71
25.	Bioremediation of Textile Dye Amond H5g By <i>Escherichia Sp. Abg-4</i>	71
	Amarja Harishchandra Bhosale	75
26.	Morphological diversity and proximate analysis of the different variants of the <i>Lagenaria siccararia</i> (Mol.) Standl from Amravati region.....	75
	Swati Dadarao Yeekar	79
27.	Phytoremediation of Heavy Metal Ions and Contaminants Through <i>Brassica Naprus</i> Var. <i>Excel Species</i>	79
	N. S. Shirbhate	84
28.	A Study of Real-time Facial Detection, Recognition and Tracking System using Raspberry Pi 3B.....	84
	Nguyen Anh Tung Sam Vu Thong	90
29.	Literature Review of recent Innovation in Garbhasanskar through Ayurveda.....	90
	Vd. Priti Ghansham Makade	

मराठी

३०.	भारतीय संविधान आणि महिलांचे हक्क.....	९२
	डॉ. रमेश राठोड	९४
३१.	महिला व समाजसेवा.....	९६
	प्रा. लक्ष्मण एक. शिराळे	९८
३२.	राष्ट्रीय फिल्मोत्सवा उत्पादनावर घटत्या पर्जन्याचा परिणाम-ववतमाळ जिल्हा.....	९८
	कमलेश प्रताप राठोड	९९
३३.	धर्मातीत बौद्धांचा आर्थिक विकासाला संदर्भात सरकारची भूमिका.....	९९
	प्रा. विश्वेश जगन्नाथ शेठे	१०२
३४.	डॉ. वाढासाहेब आवेढकर आणि दलित साहित्य.....	१०२
	प्रा. डॉ. नितेश एकनाथ लढे	१०५
३५.	बोली भूगोल : संकल्पना व स्वरूप.....	१०५
	प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण	१०८
३६.	आदर्श समाजसेविका रमाबाई शनडे-एक दृष्टीक्षेप.....	१०८
	प्रा. डॉ. जयदत्त दयालकर शेंडवे	११२
३७.	डॉ. वाढासाहेब आवेढकर यांचे आर्थिक विचार आणि भारतीय अर्थव्यवस्था.....	११२
	प्रा. रमेश ताकराव सुंदलगे	११५
३८.	जीवनमूल्यापिठित नायिका पार्वती (महाकवी कालिदासाच्या कुमारसंभव महाकाव्याच्या संदर्भात).....	११५
	डॉ. बर्से पद्मवी विजय	११९
३९.	पक्षी पाणपोई : जैवविविधता संवर्धन.....	११९
	डॉ. धर्मेश तेलंगरे	१२२
४०.	महाभारतीय अदिवासी माना जमातीचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये.....	१२२
	एम. के. यशवंत	
४१.	वाङ्मय निर्मिती प्रक्रिया.....	
	प्रा. डॉ. विनायक तुफाराम टाळकुरे	

पक्षी पाणपोई : जैवविविधता संवर्धन

डॉ. धर्मेन्द्र तेलंगोटे

प्राचार्य

बांधासाहेब देवमुख वारवेकर महाविद्यालय, पाखा, ता. धाटणी, जि. धारवाड-४८५३१६.

सारांश :

सर्वात जास्त आहे. वन्यजीवांच्या अनेक जगती नष्ट होत आहेत. जैवविविधतेचे मूलस्थानी संवर्धन व परस्थानी संवर्धन अशा दोन पध्दतीने संवर्धन केले जाते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मूलस्थानी संवर्धनाचा विचार करताना नैसर्गिक व कृत्रिम पध्दती अशा दोन्ही पध्दतींचा विचार केला आहे. पक्षी प्रजाती जपण्याचे नष्ट होत आहे. कमी पडणारा पाऊस, नैसर्गिक जलसाठ्यांपवरील मानवी आक्रमणे, बेसुमार जंगलतोड यामुळे हे घडते आहे. कृत्रिम पध्दतीने पक्षांसाठी संशोधनकरवनि पक्षी पाणपोई लावली आहे. या पाणपोईचा मार्ग २०१८ ते मे २०१८ या कालखंडात सकाळ/सायंकाळ येणाऱ्या पक्षांच्या प्रजातींची संख्या १९ आहे. पक्षी संवर्धनाचा विचार वैदिक व सामुहिक पातळीवर त्यामुळे रूढला आहे.

जगातील व भारतातील जैवविविधता नष्ट होण्याची गती फार मोठी आहे. सिंगन मंत्रियन या जर्मन पर्वारण मंत्राच्या मते (२०१७) निसर्गातील ३० टक्के प्रजाती सन २०५० पर्यंत लुप्त जातील. त्यापैकी १/८ या वनस्पती प्रजाती असतील. शास्त्रज्ञांच्या मते प्रजाती नष्ट होण्याचा हा वेग मानवी इतिहासाचे जे तप्ये आहेत त्या टप्प्यापैकी आजच्या टप्प्यात (२० वे शतक शेकट व २१ वे शतक प्रारंभ) सर्वात जास्त आहे. वर्ल्ड वाईल्ड लाईफ फंडच्या २०१६ च्या अभ्यासानुसार ५८ टक्के जैवविविधता १९७० नंतर नष्ट झाली आहे. जैवविविधतेच्या नाशामुळे भविष्यात मानवी जातीसमोर फार मोठे संकट निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे जैवविविधता संवर्धनाची गरज निर्माण झाली आहे. जैवविविधता संवर्धन मूलस्थानी संवर्धन (In-Situ Conservation) व परस्थानी संवर्धन (Ex-situ Conservation) या दोन प्रकारे केले जाते. मूलस्थानी संवर्धन पध्दतीत वन्यजीव ज्या अधिवासात राहतात. त्या अधिवासात त्यांना राहिले जाते, त्यांना जपले जाते आणि त्यांचे संरक्षण व संवर्धन केले जाते. या पध्दतीत अनेक वन्यजीवांचा नैसर्गिकपणे जंगलात वाढू दिले जाते. दुसऱ्या प्रकारास परस्थानी संवर्धन म्हणतात. या पध्दतीत सजिवांना त्यांच्या मूळ अधिवासापासून दूर करून नव्याने निर्माण केलेल्या अधिवासात सोडले जाते. त्यासाठी उद्यान, प्राणी संग्रहालये, बाग, जीव बँका इ. ची उभारणी केली जाते.

प्रस्तुत संशोधन निबंध मूलस्थानी संरक्षणाशी संबंधित आहे. या संशोधन निबंधाचे शिर्षक 'पक्षी पाणपोई- जैवविविधता संवर्धन' असे आहे. यात पक्षी पाणपोईच्या सहायाने मूलस्थानी संवर्धनाचा विचार करण्यात आला आहे. या संवर्धनातील पक्षी या घटकांसाठी निसर्गत/परिसरात वृक्ष लावणे विशेषतः फळधारी वृक्ष लावणे आणि पक्षी पाणपोई लावणे असे दोन घटक आहेत. एकाच वेळी कृत्रिम पध्दत व नैसर्गिकपध्दत वापरने, नैसर्गिक पध्दतीच्या प्रकारात जसजशी वाढ होईल तसतशी कृत्रिम पध्दती हळूहळू आणि शेवटी पूर्णतः थांबविणे अशा पध्दतीचा विचार करण्यात आला आहे. या संवर्धन पध्दतीच्या साहायाने निसर्गातील पक्षी प्रजातींना वाचविण्यासाठी किंवा त्यांचे संवर्धन करणाऱ्या प्रयत्न आहे.

उन्हाळ्यात पक्षांसाठी कृत्रिम पध्दतीने पक्षी पाणपोई (Bird

Waterpot) लावणे आणि त्यावर येणाऱ्या पक्षांच्या वॉटी टेंपणे, पक्षी संवर्धनाच्या या कृत्रिम पध्दतीस जास्तीत जास्त लोकप्रियते पोहचविणे आणि पर्यावरणवैशेष्यक जागीव जागृती त्यांच्यात निर्माण करणे हा प्रस्तुत संशोधन निबंधाचा उद्देश आहे. या पध्दतीत पक्षांसाठी जलपात्र (Bird Waterpot) पाणी टाकणाऱ्या निव्वित व्यक्ती किंवा व्यक्ती समुहाची निवड करण्यात आली.

संशोधन क्षेत्र :

प्रस्तुत प्रकल्पाचे संशोधन क्षेत्र महाराष्ट्र राज्यातल्या यशवंतवाड जिल्ह्यातील आहे. पांढरकबडा-परचा मार्गावर असलेल्या जांबच्या जंगलस्थान प्रदेशात असलेल्या हनुमान मंदिराजवळ सन २००२ पासून पक्षी पाणपोई लावली जाते. प्रस्तुत संशोधन निबंधासाठी जांब येथील जंगलातील पाणपोईचा विचार करण्यात आला आहे. या पाणपोईचे अक्षांश (१९.९८७८६९) व रेखांश (७८.४२०१५३) असे आहेत. ती उद्यानपर्यंत अतिरिक्त (२०१९) आहे. तेच स्थळ प्रस्तुत लेखाचे निरीक्षण स्थळ व क्षेत्र आहे.

पक्षी पाणपोई :

पक्षांसाठी असणाऱ्या पाणपोई तयार करण्यासाठी एक टायर (मूकट किंवा कारच्या), तार, पाणपोई पात्र इ. गोष्टी लागतात.

पाणपोई पात्र म्हणजे मातीचे भांडे किंवा आपल्या घरातील मातीचा माठ कापून त्याचा घमेल्यासारखा आकार बनविल्यास त्याचे पाणपोई पात्र बनविता येते. इथे स्वतंत्रपणे पाणपोई पात्र मातीचे बनविण्यात आले आहे. छोट्या घमेल्यासारखे दिसणारे किमान ३ ते ५ लिटर पाणी घेवेल, गुळगुळीत काठ असलेले हे पात्र तयार करून घेतले. टापरवर पात्र ठेवले जाते आणि टापर ताराच्या मदतीने बांधला जातो. टापरच्या दर्शनी भागावर 'पक्षी पाणपोई' असे लिहिले जाते. पात्राच्या खालच्या बाजूस टापरला तार बांधात ते तोंदही तार एकत्र करून झाडाच्या मजबूत फांदीस बांधतात. जेव्हा पक्षी पाणपोई लटकविली जाते तेव्हा ती शिब्यासारखी दिसते. ज्या ठिकाणी पाणपोईत पाणी टाकण्याची खात्री कोणीतरी घेतो किंवा अशी खात्री पटते, त्या ठिकाणी ती या प्रकल्पात लावली जाते. छायाचित्रात ती दिसत आहे.

कालावधी :

पाणपोई लावावयाच्या कालावधी मार्च ते मे असत आहे. कारण या काळात नैसर्गिक जलसाठे कमी होण्यास सुरुवात होते. एप्रिल महिन्याच्या प्रारंभी जवळजवळ ते आटतात. या काळातील एखाद्या विशिष्ट दिवशी शिब्याची, हनुमान जयंती, रामनवमी किंवा गुड्डी पाडवा या दिवशी ही लावली जाते. प्रस्तुत पाणपोई २०१२ मध्ये (महाशिवरात्री २०१२, मार्च महिन्यात पहिल्या आठवड्यात) लावली गेली आहे. तिच्यात मार्च ते जून महिने आठवडा असे पाणी टाकले जाते. प्रारंभीच्या वर्षात संशोधक स्वतः या पाणपोईत पाणी टाकत होता. पण नंतर हळुहळू जेव्हा या पाणपोईचा प्रचार झाला तसे आता इथे वेगळे बहुतेक सर्वजण त्यात पाणी घालतात. हापशीजवळ एक भांडे ठेवण्यात येते, त्याच्या मदतीने लोक पाणी घालतात. पाणपोई जेव्हा इथे लावली जाते, त्यासाठी महाशिवरात्रीचा दिवस इथे निवडला जातो. संशोधक त्याच्या काही कार्यवाह्यांसह तिथे येतो. तिथे जमलेल्या आतपामच गावातील लोकांच्या साहाय्याने जलपात्रात पाणी टाकून त्याचे उद्घाटन केले जाते.

स्थानिक वृत्तपत्रे, फेसबुक, व्हाटसअपच्या ग्रुपवर, पाणपोईचे फोटो अपलोड केल्या जातात. लोकांना 'पक्षांसाठी पाणपोई लावा', 'पाणपोई लावा-पक्षी वाचवा' असे संदेश देऊन आवाहन केले जाते. निरीक्षण काळ य ष्टुती :

प्रस्तुत निबंधासाठी मार्च ते मे या महिन्यात पक्षी पाणपोईघर

कोणते पक्षी येतात, ते किती वेळ घालण्यात, त्यांची संख्या, त्यांच्या वेष्ट्यांच्या बळा व प्रजाती यांच्या नोंदी संशोधकाने ठेवण्याचा प्रारंभ मार्च २०१८ ते मे २०१८ च्या तीन महिन्यातील प्रत्येक दिवसाचा मार्च २०१८ ते मे २०१८ च्या तीन महिन्यात १३ रविवार होते. प्रत्येक नोंदी घेतल्या आहेत. या तीन महिन्यात १३ रविवार होते. प्रत्येक रविवारी स. ६.३० ते ९.३० च सायं. ४.३० ते ६.३० असा ०- तासांच्या नोंदी घेतल्या आहेत. १ मार्च ते ३१ मे २०१८ या काळात सासांच्या नोंदी घेतल्या आहेत. १ मार्च ते ३१ मे २०१८ या काळात १५ तास संशोधक पाणपोईजवळच्या बंदिराल आढोशाला नोंदीघडले वसला आहे. छायाचित्रांमध्ये पाणपोईवर बसणारे पक्षी दिसत आहेत. ही नोंद किंवा निरीक्षणे साध्या डोक्यांनी, बायनाम्बूल (Binocular A2, 10x30) कॅमेरा [Canon EOS 1500 D, Digital SLR] अर्ला क्विओओ कॅमेरा (Sony - 9.2 MPHD) बांध्या सहाय्याने केलेल्या आहेत. या नोंदी पुस्तकांच्या (The Books of Indian Bird - by Salim Ali, 2002, BNHS, OXFORD Press) पक्षी जगत ले. सविन मेन, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर - २०१६) सहाय्याने नोंदव्यात नोंदविल्या आहेत. संशोधन लेखात पक्षी पाणपोईची छायाचित्र दिली आहेत.

या नोंदी खाली दिलेल्या तक्त्यात नोंदविल्या आहेत. तक्त्या क्र. १ : पक्षी पाणपोईस घेट देणारे पक्षी.

अ. क्र.	पक्षीचे नाव/शास्त्रीय नाव	संख्या	इतर विवरणे
०१	शिबू, Common Toftorbird (Ornathotus sutoria)	०२	प्रत्येक दिवशी लव दे-जा
०२	दुवाळ, Oriental Magpie Robin (Copsychus saularis)	प्रत्येक वेळी २ च्या संख्येने व, काही २ जोड्या. ४ पक्षी	एप्रिल व मे महिन्यात सलग वे-जा जात वेळ पाणपोईवर पांढरे
३	सावुह्या कुलबुल, Red Vented Bulbul (Pycnonotus Cater)	२, ४, ६ च्या समुहाने	सलग वे-जा, मे महिन्यात जाण संख्या
४	शिबेसाला कवडा, Spotted Dove (Streptopelia chinensis)	४, ६ च्या संख्येत	दररोज सारकळ.
५	पांढऱ्या छातीचा शीवर, [White - breasted Kingfisher (Halcyon smyrenensis)]	केवळ एक - टोम	दररोज सकाळी प्रथम घेट देणारा शीवर/मे महिन्यात
६	नेडवळ, Indian Roller (Coracias benghalensis)	प्रत्येक वेळी २ च्या संख्येने २ पक्षी	प्रत्येक दिवशी मे महिन्यात जाण वेळ पाणपोईचा जाण वेळ पांढरे.
७	लस पाडीचा खाटीक, [Larus - larkia shrike (Larus Schach)]	२ च्या संख्येने	मे महिन्यात, फक्त काही वेळा वे-जा
८	भारतीय दुवाळ, Indian Robin (Saxicoloides fulicata)	२-२ च्या संख्येने २ जोड्या ४ पक्षी	प्रत्येक दिवशी सलग वे-जा मे महिन्यात जाण
९	कवडा, House Crow, (Corvus splendens)	४, ६, ८ च्या संख्येने	दररोज सकाळ-सायंकाळ सुबोध्य व सुबोदयाच्या वेळी

१०	राजकावळी, Jungle Crow (Corvus Macrorhynchos)	२, ४ व्या संख्येत	हलोज	सकाळी, सायंकाळी
११	हंसपोर, Rufous Treepie (Dendrocyta Vagabunda)	२, ४ व्या संख्येत	प्रजेक दिवशी मे मधे	सायं वे-जा
१२	भांगराटी मैना, Brambling (Sturnus Pagodarum)	२, ४ व्या संख्येत	मे महिन्यात	
१३	तानुडुडी, Cereson myna (Acridotheres Trich)	४, ६, ८ व्या संख्येत	सायंकाळ-सायंकाळ	
१४	लहान कावडी, Little Brown Dove (Streptopelia Senegalensis)	२, ४ व्या संख्येत	दाउब	सायंकाळ-सायंकाळ
१५	कोरवाळ, Black Drongo (Dicurus maculatus)	केवळ २ संख्येत	मे महिन्यात	सायं वे-जा
१६	टिपकेदार नाचरा, White throated Fantail (Rhipidura Albicollis)	केवळ २ व्या संख्येत	मे महिन्यात	पानपोईवर पाणी प्याल्यावर काहीच काळकाळ २ वेळा
१७	घार, लोका Black Kite (Milvus Migrans)	केवळ १	मे महिन्यात	कायंकाळी ६.०० व्हा पुढील केवळ एकदा
१८	सोडा उगणा, Great Tit (Parusmajor)	घार संख्येत घरेणा घरे, २, ४, ६, ८ उत्ते	प्रजेक दिवशी साय वे-जा	
१९	छोटा अंगरक, Small Minivet (pericrocotus dinamensis)	केवळ २	मे महिन्यात	- सायंकाळी २ दिवस

तक्ता क्रमांक १ : 'पक्षी पानपोईस भेट देणारे पक्षी' या शिर्षकाचा आहे. या तक्त्यात भेट देणाऱ्या पक्षांचे मराठी व इंग्रजी नाव, शास्त्रीय नाव (कॅसल), संख्या आणि इतर निरीक्षणे नोंदविली आहेत. निरीक्षणे :

- संशोधन निबंधाच्या काळात पक्षी पानपोईस भेट देणाऱ्या पक्षी प्रजातींची एकूण संख्या १९ आहे.
- मार्च महिन्यात येणाऱ्या पक्षांची संख्या कमी आहे. ती उत्तरोत्तर वाढून मे महिन्यात जास्त आढळली.

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

- केवळच्या पक्षांचे निरीक्षण पुढील सहा प्रकाराने केले गेले. सायं वे-जा करणारे पक्षी, केवळ सकाळ-सायंकाळ देणारे पक्षी, केवळ सकाळी देणारे पक्षी, फार कमी वेळा देणारे पक्षी, केवळ एकदा आणखी पक्षी, जास्त वेळ पानपोईवर थांबणारे पक्षी.
- सायं वे-जा करणाऱ्या पक्षांमध्ये पुढील पक्षी आहेत. (पक्षांच्या मध्यपुढे त्यांचा शास्त्रीय नाव क्रमांक टाकला आहे. शिंपी (१), लहानपुढा कुठपुढ (२), पानपोई द्याळ (८), टाकचोर (११), कातकाळ (१५), मोठा रामांगा (१८) या प्रजातींची संख्या ०६ आहे.
- केवळ सकाळ-सायंकाळ देणाऱ्या पक्षांमध्ये पुढील पक्षी आहेत. टिपकेदार नाचरा (४), कावळा (९), राजकावळ (१०), सायंकाळी (१३), लहान कावडी (१४), या प्रजातीत पाच पक्षी आहेत.
- केवळ सकाळी देणाऱ्या पक्षात एकच पक्षी आज तो म्हणजे पांढऱ्या छातीचा पीपर (५), मुळोटावाळ्यापेडी सकाळी जवळपास अर्धा तास हा पक्षी पानपोईत मुळ मारताना आढला. एरिथ्रामध्ये एक दिवस सकाळी दुय्यकन असा आवाज झाला. संशोधकाचे तिकडे लक्ष गेले. हा पक्षी पानपोईत दुबकी मारून आपले अंग भिजवत होता व पाणी पीत होता. तो केंवळ्यात चिंत्तित झाला आहे.
- फार कमी वेळा देणारे पक्षी या प्रकारातील पक्षी प्रजाती संख्या केवळ ३ आहे. लाल पाठीचा छाटीक (७) टिपकेदार नाचरा (१६), छोटा अंगरक (१९).
- केवळ एकदा आलेला पक्षी घार (१७) आहे. मे महिन्याच्या सायंकाळी संशोधनकर्ता पानपोईवर येणाऱ्या पक्षांची सुटींग घेत असताना स्क्रीनवर पानपोई जोराने हालत असल्याचे लक्षात आले. आकाशात पाहिल्यावर एक मोठा पक्षी पानपोईवर बसला तेव्हा पानपोई दोलकामारखी हालत होती. दोन मिनीटांनंतर ती बोडी स्थिर झाल्यावर तो पक्षी शांतपणे पाणी पिऊ लागला. त्यानंतर २ मिनीटे स्तब्ध बसला. संशोधकाच्या हालचालीचा त्याला सुगावा लागला होता. तथापि तो शांतपणे पाणी पीत होता. त्यास फार लहान लागल्याचे लक्षात आले. त्यानंतर तो पानपोई छालच्या जागेवर, जमिनीवर बसला आणि त्याने काहीतरी खावे. त्याच्या येण्याने पक्षांना उष्णतेच्या काळात पाण्याची किती गरज असते हे जाणवले. संशोधकास त्यामुळे तो फार असलेल्या प्रयत्नांचे मोल समजले.
- जास्त वेळ पानपोईवर थांबणाऱ्या पक्ष प्रजातीत पुढील पक्षी प्रजाती आहेत. शिंपी (१), द्याळ (२), निळकंठ (६), भारतीय द्याळ (८), घार (१७), छोटा अंगरक (१९) या प्रजातीचे पक्षी पाणी प्याल्यावर जास्त वेळ

थांबत होते.

१०. निसर्गात जसजसा उन्हाचा दाह वाढतो, तसतसे येणाऱ्या पक्षांची संख्या वाढताना आढळली. अनेक वेळा वेगवेगळ्या प्रजातीचे पक्षी एकदाच पाणी पितांना आढळले. तहान या मुद्यावर सर्वजण एकत्र होते. तिथे कुणीही भांडतांना आढळला नाही.
११. पाणपोई मंदिजवळ होती. २०१२ मध्ये सुरुवातीस संशोधक सकाळी तिथे थांबत असे. हे स्थळ त्याच्या कार्यालयात ये-जा करण्याचे स्थळ होते. तिथे दररोज स. ६ ते ८ च्या दरम्यान संशोधकाची पांढऱ्या रंगाची गाडी थांबत होती (डिझायर/भारतीय) 'तो तिथे पाणी टाकतो. एक शिक्षित मनुष्य असे करतो तर आपण का नाही', असा विचार लोकांमध्ये आला. त्यामुळे पाणपोईत पाणी टाकणाऱ्यांची संख्या वाढली.
१२. 'आम्ही पाखरांसाठी पाणी टाकले', 'तिथे रंगीत पाखरू आले होते' अशा काही प्रतिक्रिया ऐकायला मिळाल्या. त्यापैकी काहीनी त्यांच्या घरी पक्षांना पाणी पिण्यासाठी भांडे ठेवले. काहीनी गावातल्या मंदिरासोबती पाणपोई लावली, अशी संख्या एकूण ८ होती.

समारोप व निष्कर्ष :

संशोधनकृत्याने प्रस्तुत पाणपोईला सन २०१२ मध्ये लावली.

या संशोधन निर्बंधातील निष्कर्ष २०१८ वा वर्षातील आहेत. कृत्रिम पध्दतीने विशेष प्रयत्न करून पक्षांसाठी जलप्राप्तीचा वहाण्याने तुष्णता भागविण्याचा प्रयत्न झाला. अशा प्रयत्नांमुळे पक्षी संवर्धन निश्चित झाले. वासंद्भरित स्थानिक वृतांकने व आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक मीडियाच्या सहाय्याने प्रसिध्दी देण्यात आली. विशेष म्हणजे या उपक्रमामास माउथ टू माउथ पब्लिसिटी मिळाली. त्यामुळे हा प्रकल्प अनेकांच्या अनुकरणाचा विषय झाला. मूळस्थानी जैवविविधता संवर्धन प्रकल्पातील कृत्रिम पध्दतीने संवर्धनाचा हा प्रकार आहे. याच प्रकारास एकत्र वेळी वृक्ष व जलसंवर्धन आणि पक्षी पाणपोई असे उपक्रम सुरू असावेत. निसर्गातील पक्षी संवर्धनाची नैसर्गिक व्याप्ती जसजसी वाढेल तसतशी कृत्रिम पक्षी संवर्धनाची व्याप्ती कमी करावी लागेल. या दोघांच्या योग्य त्या समन्वयाद्वारे पक्षांचे संवर्धन पर्यायाने जैवविविधता संवर्धन शक्य आहे.

संदर्भ :

१. -The Book of Indian Birds : Salim Ali, 2002, Oxford Uni Press, BNHS. 13th Edition.
२. भारतीय पक्षी : सल्लिम अली आणि कांठडअली, अनु. रा.वि. सोबनी, एन.बी.टी. इंडिया, न्यू दिल्ली.
३. पक्षी जगत : सचिन मेन, साहित्य प्रसार केंद्र, गान्धू. १२
४. www.wikipedia on biodiversity
५. संशोधकाच्या निरीक्षण नोंदी यज्ञा, सन २०१८.

Impact Factor : 0.0001 | Volume 1 | Issue 1 | March 2019 | ISSN - 2348-7143
UGC Approved Journal List No. 40705

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International Research Journal

**Women
Empowerment**

GUEST EDITOR
Dr. Dinesh R. Jaronde

CHIEF EDITOR
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Impact Factor - 0.261 - Special Issue - 167 - Mar. 2014 - ISSN - 2148-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

WOMEN EMPOWERMENT

... Guest Editor ...
Dr. Dinesh B. Jarande

... Chief Editor ...
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

21. The Gallantry Feature of Vidarbhan Women Successfully Fought Against British Government in Quit India Movement: A Historical Perspective 48
Dr. Prashant R. Dhage

22. Contribution of Women Playback Singers in The Field of Film Music From 1940'S-1960'S Era..... 50
Juspreet Kaur Jassal

23. Content Analysis on Women's role in Politics in the context with Tamil Nadu..... 53
Saranya. P

24. Human Rights and Women 57
Ka. Tu B. Ute

25. Women and Leadership..... 59
Dr. Yashwanthi K.

26. The Role of Music in Women Empowerment in India..... 61
Shilpa Jassota

27. Gender Equity And Women Power In India 63
Dr. S. S. Kowale

मराठी

२८. निर्मलदास पुतळकर योग्यतेतील महिलांच्या सहभागानुसार त्यांच्यात झालेल्या बदलांचे अध्ययन ६६
डा. ए. सु. विठ्ठलदास शेंडगे

२९. महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांच्या संघटनांच्या संदर्भात महिलांच्या सहभागानुसार त्यांच्यातील सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे अध्ययन ७०
डा. सुनील अशुतोष शेंडगे

३०. महिला सक्षमीकरण व कार्यक्षेत्रातील बदल ७३
डा. मंगला रम. मंगल

३१. भारतीय समाजातील महिलांच्या विकासामध्ये महिलांची भूमिका (गणतंत्र, राष्ट्र व मूल) ७६
डा. विठ्ठल विठ्ठलदास शेंडगे

३२. विद्यार्थ्यांमधील महिलांच्या शैक्षणिक विकासामधील शैक्षणिक अभ्यास ७८
डा. मंगला अशुतोष शेंडगे

३३. महिला सक्षमीकरण : संकल्पना आणि भारतीय महिला सक्षमीकरणाविषयी धोरणात्मक दृष्टीकोन ८३
डा. मंगला रम. मंगल

३४. निर्मलदास आणि महिला ८६
डा. मंगला अशुतोष शेंडगे

३५. अखंडपणे महिला समाजात जागृता बनू शकतील ९०
डा. मंगला रम. मंगल

३६. कार्यक्षेत्रातील महिलांच्या प्रक्रियेतील महिलांचे स्थान ९३
डा. मंगला रम. मंगल

३७. महिला सक्षमीकरण : कार्यक्षेत्रातील महिलांच्या ९६
डा. मंगला रम. मंगल

३८. श्री विठ्ठलदास अशुतोष शेंडगे, राष्ट्र, आर्थिकता आणि समाजात ९८
डा. मंगला रम. मंगल

३९. भारतीय महिला व सक्षमीकरण १०१
डा. मंगला रम. मंगल

४०. भारतातील महिला सक्षमीकरण व आर्थिक स्थितीचे सक्षमीकरण १०९
डा. मंगला रम. मंगल

४१. भारतीय महिला सक्षमीकरणाचे धोरण आणि महिलांची स्थिती एक मूल्यांकन १०५
डा. मंगला रम. मंगल

महिला सक्षमीकरण : कायदेविषयक साक्षरता

डॉ. धर्मेन्द्र तेलगोटे

प्राचार्य डॉ. देगमुळ पारबेकर महाविद्यालय, पारणा, ता. पाटंजी, जि. चंद्रपूर पिन नं. ४४५३०६

आपल्या देशात सक्षमीकरण संदर्भात वेगवेगळ्या पातळ्यांवर काम सुरू असल्याचे आपल्या लक्षात येते. स्वातंत्र्योत्तर भारताने जे संविधान स्वीकारले त्या संविधानात महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या अनुषंगाने अनेक तरतुदी आहेत. त्या तरतुदींना अंमलात आणण्यासाठी कायदे, संहिता, नियम व न्यायालयांनी दिलेले निर्णय अस्तित्वात आहेत. तथापि या सर्वांच्या बाबतीत महिलांना अवगत करणे आवश्यक आहे. थोडक्यात महिलांची कायदेविषयक साक्षरता आवश्यक आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध महिलांना कायदेविषयक बाबतीत साक्षर करण्यासाठी कोणकोणत्या वैधानिक संरचना उपलब्ध आहेत त्यावर प्रकाश टाकतो आहे. हीथ या शोधनिबंधाची व्याप्ती आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रिया सहभागी झाल्या आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात मुध्या स्त्रियांच्या संदर्भात महत्वपूर्ण कायदे आहेत. सतीप्रथा निर्मूलन कायदा-१८२९ च्या पास झाला, या कायद्याने स्त्रियांच्या सती जाण्यास प्रतिबंध ठरवण्यात आला. हिंदू पुनर्विवाह कायदा- १८३६, या कायद्याने हिंदू विधवा स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्यास परवानगी देण्यात आली. बालविवाह (शारदा) कायदा-१९२९, या कायद्याने बालविवाहास प्रतिबंध करण्यात आला. हे सर्व कायदे स्वातंत्र्यपूर्व काळात झाले. सध्या स्त्रियांच्या संदर्भात भारतात खालील वैधानिक किंवा कायदेशीर तरतुदी अस्तित्वात आहेत.

अ) भारतीय संविधानातील तरतुदी - भारतीय संविधानातील खालील कलमांमध्ये स्त्रियांच्या संदर्भात तरतुदी आहेत.

- » कलम १४ - भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्याने समानता
- » कलम १५ - धर्म, वंश, लिंग किंवा जन्मस्थान वा आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई.
- » कलम १६ - सार्वजनिक सेवांच्या बाबतीत समान संधी.
- » कलम ३९ (ब) - पुरुष व स्त्रिया यांना समान कामाबद्दल समान वेतन दिले जाईल.
- » कलम ३९ (क) - उपजीविकेचे पुरेसे साधन मिळण्याचा हक्क स्त्री व पुरुष नागरीकांना सारखाच असावा.
- » कलम ३९ (ड) - स्त्री व पुरुष कामगारांचे आरोग्य व ताकद आणि बालकांचे कोवळे वय यांचा दुरुपयोग करून घेण्यात येऊ नये आणि नागरीकांना आर्थिक गरजेपोटी त्यांचे वय किंवा ताकद यास न पेलणाऱ्या व्यवसायात शिरणे भाग पाडू नये.
- » कलम ४२ - राज्य हे कामाच्या बाबत न्याय व मानवीय परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी व प्रमुतीविषयक सहाय्यासाठी तरतूद करेल.
- » कलम ५१ क (ड) - धार्मिक, भाषिक व प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेदाच्या पलिकडे जाऊन भारतातील सर्व जनतेमध्ये स्वयंजस्य व बंधुभाव वाढीला लावणे, स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला उणेपणा आणणाऱ्या प्रथांचा

त्याप करणे.

- » कलम २४३ (घ) (२) - (स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये) राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येपैकी एकतृतीयांश जागा अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती किंवा यथास्थिती अनुसूचित जमातींसाठी राखून ठेवण्यात येतील.
- » कलम २४३ (घ) (३) - पंचायतीमध्ये भरतव्याच्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एकतृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा (अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती महिलांसाठी राखून ठेवलेल्या जागा धरून) महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.
- » कलम २४३ (न) - (नगरपालिका) राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येच्या एक तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील इतक्या जागा अनुसूचित जाती किंवा यथास्थिती अनुसूचित जमातीच्या महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.
- » कलम २४३ (न) ३ - प्रत्येक नगरपालिकेमध्ये एकूण संख्येच्या एक तृतीयांशापेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा (अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती महिलांसाठी राखून ठेवलेल्या जागा धरून) महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.
- » कलम २४३ (न) ४ - नगरपालिकांमधील सभाध्यक्षांची पदे राज्ये विधानमंडळ कायद्याद्वारे तरतूद करेल अशा रितीने अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.
- » कलम २४३ (घ) - ग्राम किंवा कोणत्याही पातळीवर सभाध्यक्षांची पदे, राज्यविधीमंडळ कायद्याद्वारे तरतूद करेल अशा रितीने अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.
- » संविधान (ग्राह्यरात्री सुधारणा) अधिनियम, १९९२ व संविधान (चौऱ्याहतराव्या सुधारणा) अधिनियम १९९२ या संविधान दुरुस्ती कायद्याने अनुक्रमे भाग-नऊ, पंचायती व भाग-नऊ क नगरपालिका हा भाग संविधानात समाविष्ट करण्यात आला. तो दि. १ जून १९९३ रोजी लागू करण्यात आला. त्यानुसार

संविधानात महिलांच्या आरक्षणाची तरतूद समाविष्ट करण्यात आली.

ब) विशेष कायदे - भारतीय संविधानात महिलांसाठी असलेल्या तरतुदी प्रत्यक्षात वेप्यासाठी खालील कायदे भारतात अस्तित्वात आहेत.

- १) विशेष विवाह अधिनियम १९५५, हिंदु-विधवा पुनर्विवाह १९५६, हिंदु उत्तराधिकारी अधिनियम १९५६. या कायदान्वये महिलांना त्यांचा विवाह व उत्तराधिकारी होण्यासंदर्भात समानतेचे हक्क देण्यात आले आहेत.
- २) भरण-पोषण कायदा १९५६-या कायदाने पत्नी, पुत्र, पुत्र-वधु, अवयस्क मुले, बृध्द आई-वडिल यांच्या भरण-पोषणाच्या तरतुदी आहेत.
- ३) हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ - या कायदाने सर्व प्रकारचा हुंडा मग तो वस्तु किंवा पैशाच्या स्वरूपात असो देण्यास मनाई करण्यात आली आहे.
- ४) मातृत्व लाभ कायदा - १९६१, या कायदाने मातृत्वाची रजा १८० दिवसाची आहे. मुलाच्या किंवा बाळाच्या संगोपणासाठी त्याच्या आईस दोन वर्षांची पगारी सुट्टी मिळू शकते. ही रजा सवलत बाळाच्या १८ वर्षांपर्यंत केव्हाही घेता येते.
- ५) संपत्ती अधिकार कायदा - २००५, या कायदाने महिलांना त्यांच्या पैतृक संपत्तीत समान-अधिकार मिळाला.
- ६) विवाह कायदा २०१०- या अंतर्गत महिलेस घटस्फोटानंतर पतीच्या संपत्तीवर सम-समान अधिकार प्राप्त आहे.

क) कोड ऑफ क्रिमिनल प्रोसिजर कोड (CRPC) मध्ये महिलांसाठी खालील तरतुदी आहेत.

- १) कलम १५६-३ - जर एखाद्या महिलेचा रिपोर्ट घेण्यास पोलिस ठाण्यात टाळाटाळ केली जात असेल किंवा विलंब केला जात असेल तर ती महिला साध्या कागदावर उपविभागीय अधिकाऱ्याकडे (SDM) आपला अर्ज देऊ शकते. अशा प्रकरणी (SDM) पोलिसांना रिपोर्ट दाखल करून घेण्याचे निर्देश देतो.
- २) कलम २०० - जर एखाद्या महिलेस तीच्यावर झालेल्या अन्याय अत्यचारासंदर्भात तक्रार दाखल करण्यात पोलीस स्टेशनमध्ये जाण्याची इच्छा नसेल तर ती आपली तक्रार न्यायाधिकाऱ्याकडे घेवून जाऊन शकते. न्यायाधीश तीची तक्रार दाखल करून घेतील आणि आपल्या स्तरावर चौकशी करतील किंवा चौकशी करण्यासाठी कोणत्यातरी पोलीस अधिकाऱ्यास नियुक्त करतील.
- ३) कलम ३१२ व ३१५ - या कलमान्वये महिलांना गर्भधारणा व गर्भरक्षा अधिकार प्रदान केला आहे.

एखाद्या सिवावा गर्भपात तीला माहिती केव्हासिवाय अथवा तिच्या परवानगीशिवाय करता येत नाही. अन्यथा अशा व्यक्तींना सात वर्षांची शिक्षा होऊ शकते.

- ४) कलम ४०४ - एखादी महिला आपले दागिने अथवा वस्तु किंवा सामना एखाद्या व्यक्तीकडे सुरक्षितपणे ठेवण्यासाठी देऊ शकते. परंतु त्याने ते परत न केव्हास ती त्याची तक्रार करू शकते, तेव्हा संबंधितास तीन वर्षांची शिक्षा होवू शकते.
- ५) कलम ४०३ - एखाद्या पुरुषाने स्त्रीशी लग्न करण्याचे आश्वासन देऊन शारीरिक संबंध प्रस्थापित केले असतील तर ती त्याच्या विरोधात गुन्हा दाखल करू शकते.

ड) सुरक्षिततेसंबंधी इतर अधिकार - महिलांना त्यांच्या सुरक्षिततेसंदर्भात खालील अधिकार आहेत.

- १) जे एखादी महिला आपली तक्रार नोंदवण्यासाठी पोलीस स्टेशनमध्ये गेली, तीथे संबंधीत पोलीस अधिकारी तिची तक्रार नोंदवत नसेल तर त्या अधिकाऱ्याची त्यांच्या वरिष्ठांकडे तक्रार नोंदवण्याचा अधिकार त्या स्त्रीस आहे. अशा स्थितीत त्या अधिकाऱ्यावर कार्यवाही होते.
- २) एखादी महिला आपली तक्रार नोंदवण्यासाठी पोलीस स्टेशनमध्ये जाऊ शकत नसेल किंवा तिला कोणाचीतरी भिती वाटत असेल तर ती आपली तक्रार रजिस्ट्रार पोष्टाने किंवा ऑनलाईन प्रणालीने उप-विभागीय अधिकारी किंवा उप-विभागीय आयुक्त वा समकक्ष अधिकाऱ्याकडे नोंदवू शकते.
- ३) सुप्रिम कोर्टाच्या आदेशान्वये महिलांना सुरास्तानंतर व सुबोद्ध होईपर्यंत अटक करता येत नाही. महिलांशी संबंधित सर्व कार्यवाही दिवसा होईल, तथापि जर प्रकरण संवेदनशिल असेल तर महिला पोलीस अधिकारी व न्यायाधीशांचा लिखित आदेश या आधारावर कार्यवाही करता येईल.
- ४) महिलेच्या/महिलांच्या अटकेच्या वेळेस महिला शिफाई असणे बंधनकारक आहे. अन्यथा तीला अटक करता येणार नाही.
- ५) महिलेस असा अधिकार आहे की, ती आपली तक्रार कोणत्याही पोलीस स्टेशनमध्ये नोंदवू शकते. ज्या पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार नोंदविली आहे ते पोलीस स्टेशन ती तक्रार संबंधित पोलीस स्टेशनपर्यंत पोहचवेल.

इ) महिलांच्या मदतीसाठी संस्था - स्त्रीयांच्या संदर्भात समानता अस्तित्वात यावी त्यांचे कोणत्याही प्रकारे शोषण होऊ नये म्हणून खालील संस्था कार्यरत आहेत.

- १) भारत महिला आयोग - दिनदयाल मार्ग, ई दिही, new.@nic.in किंवा http://new.niccs.in

- २) राष्ट्रीय महिला कोष - <http://rmk.nlc.in> गरीब व गरजू महिलांच्या साठीच्या योजनांची माहिती मिळविणे.
- ३) घटस्फोट, घरगुती अत्याचार, अन्याय या विषयांवर कायदेशीर सल्ल्यासाठी www.legislative.com
- ४) महिलांच्या स्वयंरोजगारासाठी स्वयंसेधी संस्थांची मदत, www.sewa.org
- ५) महिलांच्या स्वयंरोजगार व नोकरीविषयक संबंधी www.careersdaha.com
- ६) महिलांशी संबंधित सर्व माहितीसाठी www.aadhiabad.com, www.sitagitita.com
- ७) किरण बेदी प्रथम महिला आय.पी.एस. पोलीस अधिकारी यांच्या कायदेशीर सल्ल्यासाठी www.saferindia.com
- ८) संयुक्त राष्ट्रसंघाने 'संयुक्त राष्ट्र लिंग समानता आणि महिला सशक्तीकरण' असा मंच ठरवा केला आहे, त्याला UN Women असे म्हणतात त्याची वेबसाईट www.unwomen.org ही आहे.
- ९) महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग- गृहनिर्माण भवन, मेझानिन फ्लोअर, गांधी नगर, बांद्रा (पूर्व), मुंबई, महाराष्ट्र ४००० ०५१.

समारोप व निष्कर्ष :

प्रस्तुत सशोधन लेखामध्ये महिलांच्या कायदेविषयक साक्षरतेसाठी कायद्याच्या अनुषंगाने ज्या तरतुदी आहेत त्या मांडणीत आल्या आहेत. त्यामध्ये भारतीय संविधानातील तरतुदी, विशेष, कायदे, कोड ऑफ क्रिमिनल प्रोसिजर, सुरक्षेसंदर्भातील इतर अधिकार व महिलांच्या मदतीसाठीचा संस्था यांचा समावेश आहे.

- १) महिलांच्या कायदेविषयक साक्षरतेच्या संदर्भातील तरतुदी सर्वसाधारण महिला, वय वर्ष १७ ते २२ या गटातील स्त्रीया व इतर ब्योगटारिल मुली सिया महिलांसम्वत पोहचविण्यासाठी त्या सोंया भाषेत मांडून त्यांच्या पर्यंत पोहचविल्या पाहिजेत. राज्य महिला आयोगाने यासंदर्भात प्राथीन व शालेय स्तरावर असे मेळावे, मार्गदर्शन कार्यशाळा घडविण्यास ठे फावटाने ठरू शकते.
- २) कायदेविषयक साक्षरता हा विषय शालेय पाठ्यक्रमात (१०+२ पाठळींवर) समाविष्ट करता येतो का त्याचा विचार घ्यावा.
- ३) उच्च शिक्षणामध्ये पदवी पाठळींवर महाराष्ट्रात पर्यावरण अध्ययन हा विषय आज्ञायक विषयक आहे. या विषयात सामाजिक पर्यावरण या शिर्षकाखाली प्रस्तुत विषय अंतर्भूत करावा, त्यासाठीचा पाठपुरावा राज्य महिला आयोगाने करावा.
- ४) महिला सक्षमीकरण जे अनेक मार्ग आहेत त्यात कायदेशीर मार्गांचे महत्त्व अट्टीतीय आहे. महिला कायदांबाबत साक्षर ज्ञात्यास निश्चितच महम होती.

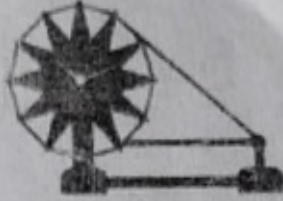
संदर्भ

- १) भारताचे संविधान, भारत सरकार, निधी व न्याय पंचालय, २००९
- २) डॉ. प्रकाश निधे, भारतीय शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्था, साईनाथ प्रकाशन, वलनू २०१८
- ३) Dr. Supinder Kaur, 'The Criminal Procedure Code' Lexis Nexis, 204. New Delhi.
- ४) www.sitagitita.com

ISSN : 2277-8063

विशेषांक
३१ मार्च २०१९

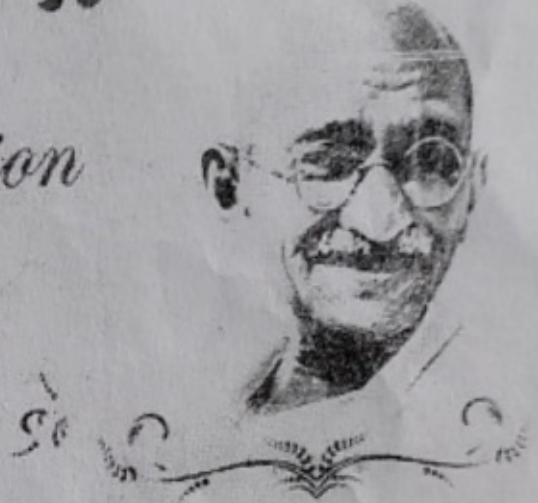
गांधी

आणि

मानवी हक्क

Father of our Nation

2018-19

Navjyot
नवज्योत

International Interdisciplinary Research Journal
(Humanities, Social Sciences, Languages, Commerce & Management)

३७)	आजचे भौतिक आव्हान आणि गांधी विचार पर्याय प्रा. कल्पना निंबार्ते	१०५ १०७
३८)	गांधी विचारातून आकारास आलेल्या नवसंकल्पना डॉ. मंगेश रणदिवे	११०
३९)	महिलांचे सक्षमीकरणाच्या दृष्टिने गांधी विचारांचे औचित्य प्रा. पवन महंत	११३
४०)	महात्मा गांधीजींचे मानवी विकासातील योगदान : एक दृष्टीक्षेप डॉ. राजेंद्र वेळोकार	११६
४१)	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता डॉ. धर्मेन्द्र तेलंगोटे	११८
४२)	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता डॉ. अमर बोंदरे	१२०
४३)	स्वातंत्र्याच्या पहाटवेळी पडलेले एक स्वप्न: गांधीवाद तर नसेल ना ? डॉ. व्ही. एस. इंगळे	१२४
४४)	गांधीचा राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रवाद प्रा. सरला मेश्राम	१२६
४५)	गांधी विचारातून आकारास आलेल्या नवसंकल्पना प्रा. प्रविण गुल्हाने	१२८
४६)	ग्रामस्वावलंबन आणि मं. गांधीजींचे चिंतन प्रा. जयवंत जुकरे	१३१
४७)	स्वातंत्र्य आंदोलनातील सत्याग्रह कार्यक्रम प्रा. बाळकृष्ण रामटेके	१३४
४८)	ग्रामस्वावलंब आणि गांधी चिंतन प्रा. लालचंद मेश्राम	१३६
४९)	महात्मा गांधींची सत्य व अहिंसा संकल्पना : एक ऐतिहासिक अध्ययन डॉ. सतीश चाफले	१३८
५०)	भारतात महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाचा उदय कु. हर्षा बेहरे	१४०
५१)	स्वातंत्र्य आंदोलनातील सत्याग्रह कार्यक्रम कु. तनुजा पोटे	१४२
५२)	स्त्री सक्षमीकरण आणि म. गांधी डॉ. शरद सांबारे	१४४
५३)	म. गांधी आणि मानवी हक्क संदीप तुंडूरवार	

महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता

डॉ. धर्मेंद्र तेलंगोटे, प्राचार्य, नाकासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय, पारवा, ता. घाटंजी, जि. वक्तवाल

महात्मा गांधींचा जन्म १८६९ मध्ये झाला. ते भारताच्या राजकीय धितीबाबर पहिल्या महामुष्टानंतर म्हणजे १९१४ नंतर आले. त्यानंतर अहोरात्रपणे आपल्या उक्ती व कृतींचा ठसा त्यांनी १९४८ पर्यंत हिंदुस्थानवर व जगावर उमटविला. आज आपण गांधीजींचे १५० वे जन्मशताब्दी वर्ष साजरे करत आहोत. या पारब्रभूमीवर महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता काय आहे, हा प्रस्तुत लेखाचा विषय आहे.

महात्मा गांधी जुलै १९१४ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात आले. तेव्हा त्यांनी कोणतेही कार्य सुरु करण्यापूर्वी नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांची भेट घेतली. या भेटीत त्यांनी देशासाठी सार्वजनिक कार्ये करण्याची आपली इच्छा व्यक्त केली. 'राजकीय क्षेत्रात सक्रीय पदार्शन करण्यापूर्वी देशातील परिस्थिती नजरेखातून घाला', असा सल्ला श्री. गोखले यांनी त्यांना दिला. त्याला अनुसरून गांधींनी देशभराचा दौरा केला. या दौऱ्यातील सर्व प्रवास रेल्वेच्या तिसऱ्या श्रेणीमध्ये त्यांनी केला. या दौऱ्यात त्यांना भारतातील दारिद्र्य, निरक्षरता, दुःख जाणवले. या भारतीय जनतेचे प्रतिनिधीत्व करावयाचे असेल तर त्यांचे दुःख, त्यांचे प्रश्न आपले प्रश्न आहेत, असे आपण मानले पाहिजे, अशी त्यांची धारणा झाली. देशातील कोट्यवधी जनता दारिद्र्यात असताना आपणास सुखासिन जीवन जगण्याचा नैतिक अधिकार नाही. त्यामुळे त्यांनी सर्वप्रथम नेच पाहिले. स्वतः कातलेल्या सुताचा एक पंचा अंगावर आणि फारच कडाक्याची शंडी असेल तर खांद्यावर एखादी गाल असा पोशाखात जागीवण्याक बंदल केला. आफ्रिकेत असताना व भारतभूत परतल्यावर प्रांतीच्या काही दिवसांमध्ये पारब्रव्य पध्तीच्या पोशाखात ते असत. त्यांच्या पोशाखपध्तीतील हा अमूलाप्र बदल महत्वपूर्ण मानला पाहिजे.

सार्वजनिक स्वरूपामध्ये गांधींनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये जेव्हा काम सुरु केले त्यावेळी काँग्रेसमध्ये जहाल व मबाळ असे दोन गट होते. जहालांचे नेतृत्व लोकमान्य टिळक करत होते. जहालांनी इंग्रजी सत्ता परकीय असल्याने तिला विरोध केला पाहिजे, ही भूमिका मांडली होती. वाडलट मबाळांचा इंग्रजांच्यावर विरवास होता. ब्रिटीश जितक्या सुधारणा देतील तेवढ्या स्वीकाराव्यात असा मताचे मबाळ होते. गांधी जेव्हा सक्रीय झाले तेव्हा त्यांचे राजकीय गुरु ना. गोपाळकृष्ण गोखले यांचा मृत्यू झाला होता (१९१५). तसेच १९२० मध्ये टिळकांचे निधन झाले होते. या दोघांच्या मृत्यूनंतर काँग्रेसचे नेतृत्व महात्मा गांधींकडे आले. आतापर्यंत काँग्रेस सामान्यांचे प्रतिनिधीत्व करते असे वाटत नव्हती. गांधींनी त्यांच्या विचार व कृतीमुळे जित्या सर्वसामान्यांनी चळवळ बनविले. एखादी चळवळ हा लोकांमधी न्यायवाची असेल, त्या चळवळीत लोकचळवळ म्हणून मान्यता मिळवायची असेल तर ती लोकभाषेत व लोकभूषेत असली पाहिजे. याचा विचार गांधींनी केला. काँग्रेसच्या सर्वच चळवळींमध्ये गांधी खादीच्या भारतीय वस्त्रांमध्ये वावरू लागले. तद्रुतच लोकांना किंवा जनतेला संघटित करण्यासाठी हिंदी व स्थानिक भाषा वापरू लागले. हा फार मोठा बदल होता. या बदलामुळे काँग्रेस लोकांचे प्रतिनिधीत्व करू लागली, असे म्हणता येते. थोडक्यात चळवळीचे लोकशाहीकरण केले पाहिजे असा फार मोठा विचार गांधींनी आपणास दिला आहे.

निरास्र प्रतिकार : ब्रिटीश कालखंड

गांधींनी सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग, स्वदेशी याचा पुरस्कार केला आहे. १९१७ मध्ये बिहारमधील चंपारण्य येथे निःशस्त्र प्रतिकाराची त्यांनी सुरुवात केली. १९१८ मध्ये खेडा येथे साराबंदी चळवळ सुरु केली. तर १९२० मध्ये असहकार चळवळ सुरु झाली. गांधींच्या या चळवळींचा सर्वोच्च बिंदू म्हणजे १९४२ चे चलेजाव आंदोलन होय. गांधींच्या या ब्रिटीश विरोधी मार्गांचे वैशिष्ट्य म्हणजे हे सर्व प्रतिकार निःशस्त्र व शांततेच्या मार्गाने केलेले आहेत. भारतावर इंग्रजांनी आपले राज्य प्रस्थापित केले. त्यांची अनेक कारणे सांगितली जातात. त्यापैकी एक कारण म्हणजे त्यावेळच्या भारतीय राज्यांच्या तुलनेत ब्रिटीश शस्त्रांच्या बाबतीत आधुनिक होते. ब्रिटीशांकडे लांब पल्ल्याच्या तोफा व बंदुका होत्या, त्याच बळावर त्यांनी भारतीय राजेजवाड्यांचा पराभव केला. असा बलाढ्य शासन व्यवस्थेच्या विरोधामध्ये शास्त्राच्या साहाय्याने लढणे केवळ अशक्य आहे. या शासनव्यवस्थेची लढाव्ये असेल, त्यांचा प्रतिकार करावचा असेल तर त्यांच्याशी विनाशस्त्र व शांततेनेचे लढले पाहिजे असा विचार सर्वप्रथम महात्मा गांधींनी दिला. गांधींच्या सर्वच चळवळी जेव्हा ब्रिटीश सत्ता घिरून टाकत असे. निरास्र सत्याग्रहींवर जेव्हा लाठीहज्जा केली जात असे, त्यांच्यावर ब्रिटीश अरबदल चालून जात असे तेव्हा त्यांची प्रतिक्रिया ब्रिटीश पार्लमेंट व ब्रिटीश वृत्तपत्रांमध्ये उमटत असे. ब्रिटीश इंडियातील ब्रिटीश सरकार लोकांशी वागताना त्यांचे मूलभूत हक्क कसे पायदळी तुडवतो याची चर्चा जेव्हा होत असे, तेव्हा ब्रिटीशांना आपल्याच देशात त्यांच्या दमनकारी कृतींचे समर्थन करणे अशक्य होत असे.

निरास्र प्रतिकार : स्वातंत्र्योत्तर कालखंड

'वाईल्ड लाईफ फर्ट बिकर' या प्रकारात सर्वोच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने १३ फेब्रुवारी २०१९ रोजी एक आदेश दिला. ज्यांचे बनजमिनोवरील हक्कांचे दावे फटाबळ गेल असतील त्यांना हुसकावून लावावे व तशा कारवायांचा अहवाल पतिशापनाब्दर १२ जुलै २०१९

बलत सादर करावा' असा तो आदेश आहे. सन २००६ च्या वनहक्क कायदा आहे. या कायद्याने १३ डिसेंबर २००५ च्या जागी वर आदिवासी जमीन काल असतील त्यांना त्यावर व्यक्तिगत हक्क मिळतो. सांस्कृतिक व अन्न उद्देशासाठी देवादा, वनदादा घातिल्यापळे म्हणून जंगल जमीन जमीनीवर सामुहिक हक्क मिळतील अशी तरतूद आहे. या हक्कांचे दावे प्राप्तपणे स्वीकारावे. ते उपविभागीय व जिल्हा वनसमित्यांकडे जातील ते मान्य करतील किंवा अमान्य करतील, अशी तरतूद या कायद्यात आहे.

सन २०१८ पर्यंत ४२लाख दावे दाखल झाले. त्यापैकी १८ लाख ८८ दावे फेटाळले गेले. वनहक्क समिती व उच्चस्तरीय समित्यातील अधिकारी मात्र हे दावे फेटाळून लावू लागले आहे. आगाच्या आदेशामध्ये १० लाख आदिवासींना त्यांच्या जमीनीवरून हक्कातून घ्यावे आहे. सतीसगड या राज्यात उदांती सितानदी टांगण प्रजेक्ट आहे. या भागात १७ लोकांची जंगलसमिती काम करते. ८० टक्के लोक आदिवासी आहेत. १२००० लोकसंख्येपैकी सर्वांनीच वैयक्तिक वनहक्कांसाठी दावा केला पण २० टक्के लोकांचे दावे मान्य झाले. या भागातला श्री. नागवंशी हा बुद्ध म्हणतो, "२००९ पासून जमीनीसाठी अर्ज केला. प्रत्येक वर्षी अधिकारी येतात मी त्यांना नोंद काढायला सांगतो. पुढच्या वर्षी आले की, ब्रह्मूचचे अधिकारी सांगतात, त्याची जमीन आमच्या रेकॉर्डवर नाही. वनविभागाचे अधिकारी सांगतात ती त्यांच्या नकाशात नाही. सर्वजण अस्मित आहेत. त्यामुळे अधिकाऱ्यांच्या नोंदी त्यांना समजत नाहीत. यासाठी जातीचा पट्टा (CS) लागतो. तो त्यांच्याकडे नाही. संपूर्ण गाव आदिवासी आहे. अधिकारी सांगतात या जमीनी अभयारण्याच्या आतपास येतात. पण अभयारण्य १९८४ ला तयार झाले. आम्ही आदिवासी तर त्यापूर्वीपासून तिथे राहत आहोत." चिंदीला हे गाव कर्मास (Karnas) जातीचे आहे. जी जात पट्टिव्युलरसी न्हर्नवल ट्राईबलमध्ये येत आहे. (PVTG) त्या गावचे ६२ दावे आहेत. पण एकही मान्य झाला नाही. अधिकारी येतात तेव्हा त्यांना बेलगाडी, नांगर, बछर विचारतात. गड, ज्वारी, तूरची शेतात येते ती दाखवा म्हणतात. पण ते आदिवासी स्थानिक धान्य (Kodo किंवा Kutki) घेतात. ते शेती कुदळ व फावड्याच्या सहाय्याने करतात. ते अधिकाऱ्यांना मान्य नाही. घोडक्यात ट्रायबल वे-ऑफ लाईक अधिकाऱ्यांना समजत नाही. हे व असे असंख्य प्रश्न आल्या आहेत. ही जीवन-मरणाचे प्रश्न आहेत, ही लढाई कशी लढावी. नर्मदा घराण्याच्या 'उंचीमुळे झालेल्या विस्थापनाची लढाई असो, नाही तर टाऊन्ड्री घोषित करण्यासाठीचा प्रश्न असो. या सर्व प्रश्नांमध्ये नागरिकांना सरकारसमोर व्यक्त होण्यासाठी सत्याग्रह, मूकनिवेद, उपोषण, वा गांधीप्रणीत मार्गाशिवाय पर्याय नाही.

सरकारची ताकद किंवा शक्ती फार मोठी असते. इतिहास आपल्यास दिसते की सैन्य, प्रसार माध्यमे, दळणवळण यावर राज्य आपली मालकी प्रस्थापित करते. त्यामुळे गांधी जेव्हा ब्रिटीशांशी लढले तेव्हाही त्यांच्याशी शस्त्राने लढता येत नाही. याची जाणीव सर्वप्रथम त्यांना झाली. सर्व प्रकारची शस्त्रे संहार निर्माण करतात. शस्त्रधाराकांशी सत्ताधारांच्या लढणे सोपे असते. त्यामुळे गांधींनी निराश्र प्रतिकाराचा मार्ग सांगितला आणि तो प्रत्यक्षात आणला. त्यानंतर जयप्रकाश नारायण, राममनोहर लोहिया, विनोबा भावे यांनी तोच प्रयोग केला. आता मेधा पाटकर, बाबा अडव, अण्णा हजारे त्याच मार्गाने जात आहेत. देशात जी सर्व आंदोलने सुरू आहेत. त्यांनी गांधींचे एकमेव निराश्र प्रतिकाराचे हस्त स्वीकारले आहे. अशासकीय पातळीवरच नव्हे तर शासकीय पातळीवरही हेच शस्त्र एका सरकारच्या विरोधात दुसऱ्या सरकारचे प्रतिनिधी वापरत आहेत. पश्चिम बंगाल, दिल्ली व पॉन्डेचेरी या राज्याचे मुख्यमंत्री (२०१९) सरकारच्याच विरोधात (केंद्र किंवा प्रशासक) सत्याग्रहास बसले होते. यावरून गांधींच्या विचारांची व कृतीची प्रासंगिकता कायम असल्याचे आपल्या लक्षात येते.

समारोप:

महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता प्रस्तुत लेखामध्ये तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणतीही चळवळ लोकांच्या भावेत व त्यांच्या आहार-विहाराच्या पध्दतीने सुरू केली. तर त्या चळवळीचे लोकशाहीकरण होते. काँग्रेसचे स्वरूप १९२० पूर्वी जहाल-मवाळ, ब्रिटीशांवादी व विरोधी अशी विभागली होती. त्या चळवळीचे लोकशाहीकरण गांधींनी केले. त्यामुळे काँग्रेस लोकप्रतिनिधींची संस्था बनली.

कोणत्याही शासनव्यवस्थेशी नागरिक शस्त्राने लढू शकत नाहीत, कारण राज्याचे सामर्थ्य हे फार मोठे असते. याची जाणीव गांधींना असल्यामुळेच त्यांनी निराश्र पण शांततेच्या रूपाने ब्रिटीशांचा प्रतिकार केला. स्वातंत्र्यानंतर आणि आजही भारतातीलच नव्हे तर जगातील सर्वच देशात गांधींच्या या मार्गाचा अवलंब सुरू आहे. हिच गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) दा.न. शिखरे, "महात्मा गांधी गौरव ग्रंथ".
- २) अमटे बाबा, 'गांधी एक युगमुद्रा'.
- ३) प्रधान, गु.प्र. 'स्वातंत्र्य संग्रामाचे महाभात', साधना प्रकाशन.
- ४) 'Indian Express' Dt. 4/3/2019 P.1
- ५) Wikipedia, Forest Act. 2006.

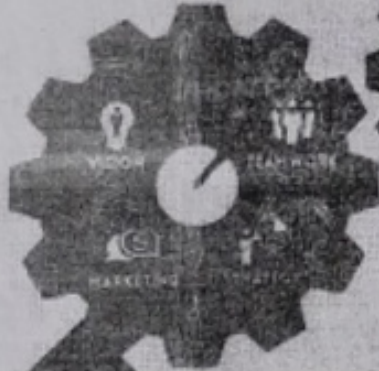
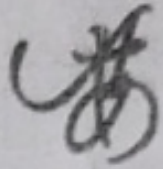

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277-5786
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-IX, Issue-II
April - June - 2019
Marathi

Impact Factor / Indexing
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta
Prakashan

2018-19

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा रीक्षणिक विचार प्रा. डॉ. इंद्रजीत ओरफे वैशाली धनविजय	१-६
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकसंख्या नियंत्रक विषयक विचार प्रा. डॉ. प्रदिप एच. गजभिषे	७-१०
३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पत्रकारिता कु. हेमलता आनंदराव उराडे	११-१५
४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व मराठी दलित कथा डॉ. शरद देवराव उमाटे	१६-२१
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अखेर हिन्दू धर्म त्यागला ! प्रा. एम. यु. टिपले	२२-२६
६	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व्यवस्थापन विचार Prof. Pravin P. Raut	२७-३३
७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक कार्य एक रोमांचकारी इतिहास प्रा. डॉ. प्रमिला डी भोयर	३४-३८
८	चवदार तळे सत्याग्रह : १९२७ डॉ. धर्मेन्द्र तेलंगोटे	३९-४१
९	महाडचा धर्मसंग्रह : क्रांतीचा आरंभ डॉ. विलास आत्माराम देवजकर	४२-४५
१०	डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचा अर्थशास्त्रीय व मानवतावादी दृष्टीकोन डॉ. विजयकुमार महादेव गवई	४६-५१
११	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार प्रा. सतिश आर. झाघव	५२-५७
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि जातीसंस्थेचे निर्मूलन प्रा. डॉ. सुरेश मोतीराम जोहणे	५८-४१

८. चवदार तळे सत्याग्रह : १९२७

डॉ. धर्मेंद्र तेलगोटे

प्राचार्य, बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय, पारवा, ता. पाटंजी, जि. यवतमाळ.

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समता प्रस्थापित करण्याच्या ज्या चळवळी केल्या त्यात 1927 मध्ये महत्त्व देव केलेला चवदार तळे सत्याग्रह हा महत्त्वपूर्ण आहे. या सत्याग्रहाच्या माध्यमातून बाबासाहेब अस्पृश्य व अस्पृश्य यांच्यातील दरी कमी करण्याचा प्रयत्न करत होते. हिंदू समाजाच्या पुनर्रचनेचा त्यांचा जो विचार होता त्याची ही सुरुवात होती. त्यामुळे चवदार तळे सत्याग्रहास अंत्यसंघारण महत्त्व आहे. तथापि या समोच्च सत्याग्रहाने समाजातील हिंदू सुधारक, सत्याशोधक व काँग्रेसच्या नेतृत्वाने सकारात्मक प्रतिसाद दिला नाही. तरीही आंबेडकरांनी आपले प्रयत्न पुढे चालूच ठेवले. या सत्याग्रहामुळे निराश न होता त्यांनी मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाची चळवळ 1930 नंतर चालविली.

प्रास्ताविक

1927 च्या चवदार तळे सत्याग्रह हा आंबेडकरांच्या समता प्रस्थापनेचा पहिला प्रयत्न होता. या सत्याग्रहाच्या बाबतीत समाजातील सुधारक, सरकार व काँग्रेस पक्ष यांची काय भूमिका होती. यांचे विवेचन करणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय आहे.

चवदार तळे सत्याग्रह (1927)

हिंदू समाजातील अस्पृश्य समाजाला सार्वजनिक स्वरूपातील पाणी संपूर्णांच्या बरोबरीने पिण्याचा हक्क नव्हता. त्यांचा स्पर्शच निशिद्ध मानला गेला होता. ते ज्या ज्या वस्तुंना स्पर्श करतील ती ती वस्तु शुद्ध करून घेतली जात असे. 4 ऑगस्ट 1923 रोजी बाबासाहेब सि.के. बोले यांनी मुंबई विधीमंडळात एक ठराव मांडला. "अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवटे, धर्मशाळा, विद्यालये, न्यायालय या सार्वजनिक ठिकाणी मुक्तपद्धत असावे" असा तो ठराव होता. हा ठराव अमलात आणण्यासाठी मुंबई सरकारने सर्व जिल्हाधिकारी, नगरपालिका, जिल्हा मंडळे व मुंबई महापालिकेचे अधिकारी त्यांच्यासाठी एक परिपत्रक काढले. या परिपत्रकाच्या मार्फत श्री. बोले यांच्या ठरावाची अंमलबजावणी करण्याचा हुकूम काढला. पण या ठरावाची अंमलबजावणी करण्याची मानसिकता अधिकाऱ्यांमध्ये आढळली नाही. त्यामुळे श्री. बोले यांनी 5 ऑगस्ट 1926 रोजी या संदर्भात दुसरा ठराव मांडला. "नगर पालिका, लोकल बोर्ड, जिल्हा बोर्ड यांनी या संदर्भातील ठरावाची अंमलबजावणी न केल्यास त्यांना सरकारतर्फे देण्यात येणारे वार्षिक अनुदान बंद करण्यात येईल." असा तो ठराव होता. हा ठराव पास आला. महाड नगरपरिषदेचे त्यावेळचे अध्यक्ष श्री. सुरबानाना घिटणीस यांनी या ठरावाच्या अंमलबजावणीसाठी पुढाकार घेतला. त्यांच्याच पुढाकाराने 5 जानेवारी 1924 रोजी महाड नगरपालिकेने चवदार तळे अस्पृश्यांसाठी खुले केले. पण प्रत्यक्ष भीतीपोटी कोणताही अस्पृश्य तळवासास स्पर्श करण्यास तयार नव्हता.

20 मार्च 1927 रोजी महाड येथे कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद भरली. या परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. गावसाहेब आंबेडकर होते. परिषदेतून सधेतील हजार लोक श्रोते होते. मानासाहेब टिपणीस, बापूसाहेब साहकरकुटे, अनंतराव चित्रे, बापूराज जोशी, तुळारामभाई, श्री शंकरभाई धारिया यासारखी सवर्ण मंडळी हजर होती. हिंदू महासभा, माधीवादी, प्रगतीशिल व्यापारी यांच्याशी संबंधित ही मंडळी होती. या परिषदेचे उद्घाटन डॉ. गावसाहेब आंबेडकरांनी केले. परिषदेच्या दुसऱ्या दिवशी श्री अनंतराव चित्रे यांनी "आपल्या महाड नगर परिषदेने 1924 मध्ये चवदार तळे अस्पृश्यांसाठी खुले केले आहे. तेव्हा तो ठराव आपण अपत्यात आणू या" असा प्रस्ताव मांडला. श्री चित्रे यांच्या प्रस्तावाप्रमाणे परिषदेतील सर्व सभासद दोन-दोन व्यक्तींच्या संमतेने तलावाकडे गेले. याचे नेतृत्व डॉ. आंबेडकर यांनी केले. त्यांनी तिथे जाऊन चवदार तळाबाहेर पाणी प्राशन केले. सत्याग्रहातील ही मंडळी महारमा मध्ये व शिव छत्रपती महाराज यांच्या नावाचा जयघोष करत होती. या प्रकारची माहिती महाड गावसा समजली. अस्पृश्यांनी चवदार तळाबास स्पर्श केला आहे, आता ते गावाच्या मंदिरात जाणार आहेत, अशी अफवा पसरविण्यात आली. तेव्हा परिषदेहून परत जाणाऱ्या लोकांवर हत्ता करण्यात आला. जे अस्पृश्य जेवण करत होते, त्यांच्या जेवणात माती कालविण्यात आली. काही सत्याग्रही जेव्हा डॉ. आंबेडकरांकडे जाऊन प्रतिहत्ता करण्याची परवानगी मागू लागले तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी त्यास नकार दिला. याप्रसंगी सर्वांनी संयम पाळला असे आवाहन डॉ. आंबेडकरांनी त्यांना केले.

सत्याग्रह विश्लेषण व निष्कर्ष

चवदार तळे सत्याग्रह सरकारने पास केलेल्या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी होता. या सत्याग्रहाच्या माध्यमातून हिंदू समाजातील स्पर्श व अस्पृश्य यांच्यात समानता प्रस्थापित करण्यासाठीचा तो डॉ. आंबेडकरांचा प्रयत्न होता.

महाड येथील चवदार तळे सार्वजनिक तळे होते. सरकारच्या निर्धीतून त्यांची निर्मिती झाली होती. त्यामुळे या तळाचा लाभ समाजातील सर्वांना घेता यावा या उद्देशाने रावसाहेब सि.के. बोले यांचा ठराव विधानसभेने मान्य केला होता. पण ठराव मान्य झाल्यावरही मुंबई प्रांतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था या ठरावाची अंमलबजावणी करत नव्हत्या. त्यामुळे ज्या संस्था या ठरावाची अंमलबजावणी करणार नाहीत त्यांचे सरकारी अनुदान बंद केले जाईल. असा दुसरा ठराव रावसाहेब सि.के. बोले यांच्याच पुढाकाराने असेम्ब्लीने मान्य केला. तेव्हा महाड नगरपरिषदेने चवदार तळे सर्वांसाठी खुले केले. तथापि या ठरावाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होत नव्हती. या पार्श्वभूमीवर आंबेडकर सरकारच्या कायद्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी महाड येथे गेलेल्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व करत होते.

अस्पृश्यांनी चवदार तळाचे पाणी प्राशन करणे ही बाब स्पृशांना न पटणे स्वाभाविक होती. खर तर समानतेच्या धळवळीतील ही घटना एक मैलाचा दगड होती. महाराष्ट्रातील सुधारक, सत्यशोधक धळवळीतील लोक व महाराष्ट्र काँग्रेसच्या नेत्यांना यात सहभागी होऊन पाठिंबा देता आला असता किंवा सत्याग्रह झाल्यावर स्पृश्यांनी अस्पृश्यांवर जो भ्याड हत्ता केला त्याचा निषेध करता आला असता. बहुसंख्यांक हिंदू बुरसटलेल्या मतांचे असले तरी त्यांच्यातील सुधारणावादी म्हणविणारा महाराष्ट्रात सुशिक्षितांचा फार मोठा वर्ग होता. तो वर्ग सुध्दा आंबेडकरांच्या रामर्थनार्थ पुढे आला नाही किंवा या घटनेचा निषेध करण्यासाठी पुढे सरसावला नाही. याला फक्त जेथे-जवळकर या सत्यशोधक पुढाऱ्यांचा अपवाद होता. त्यांनीही केवळ महाड शहरातील मराठ्यांना समजाविण्याचा प्रयत्न केला.

घटदार तसे सत्याग्रहाचा परिणाम असा झाला की, या निमित्ताने सर्वसाधारण स्वरुप समाज आघटना निर्माण झाली आहे याची जाणीव अस्पृश्यांना झाली. या समाजातील जे सुधारणावादी, सुधारक, नवोदयवादी होते त्यांच्या मजल अस्पृश्यांसाठी केली जाणू आहे, याचा प्रयत्न आला. ते अत्यासंख्यक असले तरी जर ते या समाजा विकासाच्या पाठिंबी देता (1930) उमे राहिले असते तर समाज सुधारनेच्यावाचवीत आपण निरीक्षीत पुढे गेली असती.

घटदार तसे प्रकल्पामुळे बाबासाहेब त्यांच्या समाजा प्रस्थापनेच्या किंवा हिंदू धर्म सुधारण्याच्या प्रयत्नातून दूर गेले नाहीत. पण आपल्या प्राथमिक प्रयत्नाकडे पाहण्यासाठी हिंदू समाज सडानुसृष्टीने पाहण्यास तयार नाही, याची जाणीव अदिठकरांना झाली हिंदू समाजातील सुधारणा किंवा त्या समाजाचे समतेच्या पायावरील पुर्नगटन कोणाच्या पाठिंब्याने करणे? असा प्रस्न त्यांना पडला. दुरसटलेले समाजांनी य तथ्याकर्मित सुधारणावादी यांच्या पाठिंब्याने हे काम पुढे जाऊ शकत नाही, असे त्यांना वाटायला लागले. तथापि त्यांची तशी खात्री झाली नव्हती. म्हणूनच त्यांनी 1930 नंतर मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले किंवा असा सत्याग्रहांना पाठिंबा दिला.

संदर्भ

1. धनंजय विन्, "डॉ. बाबासाहेब अदिठकर", पार्युत्तर प्रकाशन, 1989.
2. मंडारण्ट शासन : डॉ. बाबासाहेब अदिठकर लेखन आणि भाषणे, खंड 18, भाग-1.
3. शंकरराव खराड, डॉ. बाबासाहेब अदिठकरांची पत्रे, लोकल प्रकाशन - 1961.
4. मंडारण्ट शासन : डॉ. बाबासाहेब अदिठकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मुकनायक, 2008.

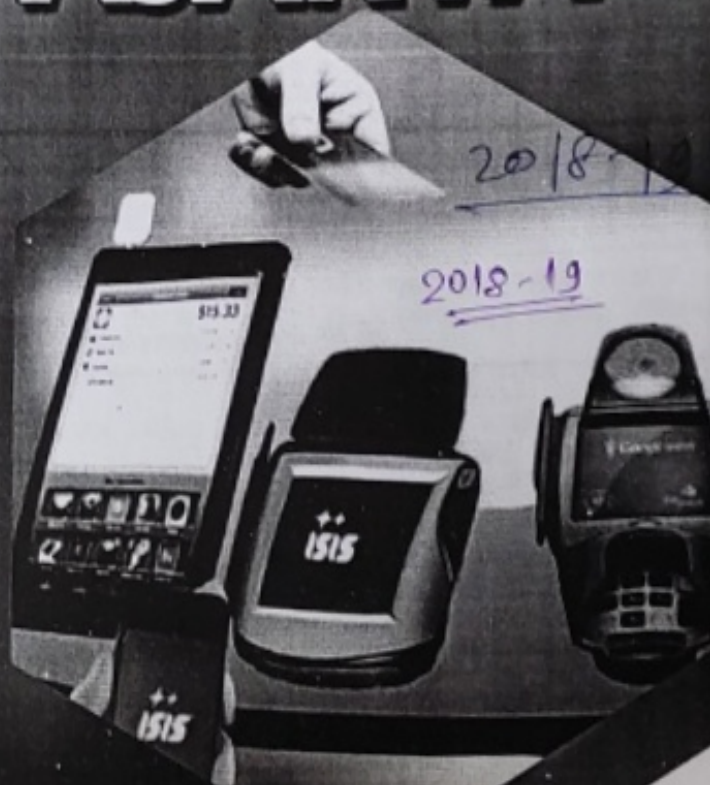

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January-March-2019
Marathi Part-I

IMPACT FACTOR/
INDEXING 2018-5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	
२७	ग्रामीण भागातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचे आरोग्य शिक्षण प्रा. एस. बी. चोरडीया	१३०-१३१
२८	दलित साहित्याचे मराठी साहित्यातील योगदान प्रा. डॉ. गजानन रा. लोहवे	१३२-१३३
२९	संसदीय लोकशाही यशासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार प्रा. व्ही. आर. वेंगळे	१३४-१३५
३०	उच्च शिक्षणामध्ये मराठी भाषेचे शैक्षणिक मूल्य : अनमोल प्रा. डॉ. अपर्णा अ. पाटील	१३६-१३७
३१	निसर्गसौंदर्य टिपत जीवनभाष्य करणारा नीलकृष्ण देशपांडे यांचा कविता संग्रह : दिंडी प्रा. अभय सुभाष जोशी	१४१-१४२
३२	वर्तमान युगातील शारीरिक शिक्षण व फिटनेसचा कल प्रा. डॉ. पंकज अशोकराव ठाकरे	१४६-१४७

२८. दलित साहित्याचे मराठी साहित्यातील योगदान

प्रा. डॉ. गजानन रा. लोहवे

मराठी विभाग प्रमुख, बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय, पारवा, ता. घाटंजी, जि. यवतमाळ.

कोणतेही साहित्य निर्माण होणे ही त्या युगाची, काळाची आणि स्वास कोंडलेल्या माणसांच्या व्यक्त होणाऱ्या अभिव्यक्तीची गरज आणि स्वाभाविक प्रतिक्रिया असते. या पार्श्वभूमीवर दलित साहित्याने एका वेगळ्या विश्वाची आणि प्रस्थापित साहित्याने न घेतलेल्या अनुभवांची विद्रोहक आणि नवनिर्माणक पेरणी मराठी साहित्यामध्ये केली. खरं तर जेव्हा मराठी साहित्याने या माणसांच्या माणसपणाला नाकारले, त्यांच्या अस्तित्वाला झिडकारले तेव्हा त्यांनी मराठी साहित्याला समांतर पण स्वतंत्र अशी साहित्य नगरी अस्तित्वात आणली. त्या साहित्य विश्वाचे नाव होते दलित साहित्य. दलित साहित्य हे युगायुगापासून नाकारलेल्या वंचितांचे, शोषितांचे आणि दळत्या भरडल्या गेलेल्या सर्वहारा घटकाचे असले तरी संहारापेक्षा संरक्षण आणि नकारापेक्षा नवसंस्कृतीचे पुनर्भरण हेच या साहित्याचे ध्येय राहिले आहे. "काळा हिरवा निळा असे रंग वाटून घ्यायचे नसतात कारण या रंगातूनही इंद्रधनुष्य साकारता येते" ही मानव्याची सांगड घालण्याचे काम या साहित्याने केले. ही माणसांना सांघणारी विचारधारा या साहित्याची प्रेरणा होती जी वस्तुस्थितीमध्ये मराठी साहित्य पार विसरले होते. मराठी साहित्य हे बहुजनांचे नसून ते केवळ अभिजनांची मक्तेदारी झाले होते. अशा पार्श्वभूमीवर सर्वांना सामावून घेणारे आणि मानव्याचा उदघोष करणारे साहित्य मराठी साहित्यात दाखल झाले. हा मराठी साहित्यात केवळ वरवरचा बदल नव्हता तर संपूर्ण मराठी साहित्यच दबळून निघणारा सांस्कृतिक बदल होतो. त्यामुळे मराठी साहित्याचा विचाराचा परिघ विस्तारला. अशा दलित साहित्याच्या विविध अंगाची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

युगायुगाची चिरवेदना, दुःख, दारिद्र्या जीवनाला आलेले बकालपण यांना वेशीवर टांगणारे युगपुरुष भारतीय संविधानाचे निर्माते डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना दलित साहित्याचे उदगाते मानले जाते. स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, मानवता आणि जातिधर्माविहीन समाज या मूल्यांची मांडणी करणाऱ्या बुद्धाचा हा देश आहे. "युद्ध नको बुद्ध हवा" हे मूल्य जगणाऱ्यांचे हे शतक आहे. भगवान बुद्धाने खडतर तपश्चर्या करून मानवाच्या कल्याणाचा मार्ग शोधला. त्याचेच धम्मदान आपल्या मुलांसह जगाला दिले. सम्राट अशोकाला ही वाट गवसली तेव्हा त्याने शस्त्र टाकून बुद्धविचारांची पेरणी केली. कबीर, शाहू, फुले यांसारख्या सुधारकांचा मार्गही तोच होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तर जातीविषमतेवर मात करण्यासाठी लाखो शोषित पिडित दलितांना बुद्धाचा मानवी कल्याणाचा सन्मार्ग दिला. आधुनिक काळात दलितांच्या सांस्कृतिक इतिहासाचा प्रारंभ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक जीवनातील आगमनाने झाला आणि दलितांच्या उद्धार करणाऱ्या दलित चळवळीचा पाया रचला गेला. दलित संकल्पनेचा प्रारंभ अथवा प्रथम स्वीकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वृत्तपत्रीय लेखनातून झालेला असून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वृत्तपत्रात हा शब्द उपयोजित्याने दलित साहित्य संकल्पना त्यातून उदयास आलेली दिसते.

मूकनायक, बहिष्कृत भारत, प्रबुद्ध भारत यातून वैचारिक चळवळीचे बीजारोपण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांची अस्मिता आत्ममान जागृती केली.

1960 च्या दरम्यान भारतीय दलित साहित्याचा केंद्रबिंदूच मुळात तळागाळातील माणूस झाला. नकार आणि मानवी मूल्यांच्या मुक्तीचा जाहिरनामा जोपासणारे दगडी रेषेचे साहित्य म्हणून दलित साहित्य आले. दलित साहित्य म्हणजे केवळ आर्थिक, सामाजिक लढा नसून तो सांस्कृतिक नीतीमूल्यांचा लढा आहे. साहित्य कोण्या एका जातीचे, कोण्या एका धर्माचे साहित्य नाही तर वर्णव्यवस्थेने ज्यांचे मनुष्यत्व नकार अशा जनतेचे साहित्य झाले. कथा, कादंबऱ्या, आत्मचरित्रे, कविता इ. वाङ्मय प्रकार दलित साहित्याने दलित साहित्याचा हा नवा प्रवाह ही एक तत्कालिन घटना नाही तर मानव्यत्वाची प्रतिरठा हे सर्वश्रेष्ठ मूल्य मानणाऱ्या एका विशद आंदोलनातून जन्मलेले आहे आणि तो मानवी इतिहास मानवाने निर्माण केलेल्या व्यवस्थेचे, धर्मव्यवस्थेचे मूल्यमापन करू इच्छित आहे. दलित साहित्य हे सूडवाद्यांचे साहित्य नव्हे. माणुसकीसाठी लढणाऱ्यांचे साहित्य आहे. आपण दलित आहोत हे निर्मयपण स्वीकारणाऱ्यांचे, पण आता यातून म्हणून जगण्याचा हक्क प्रस्थापित करू पाहणाऱ्यांचे ते साहित्य आहे. दलित साहित्य हे या देशाच्या मातीतून आलेले साहित्य आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या दलितांच्या मुक्तीसंग्रामात दलित साहित्याचा जन्म झाला. साहित्य हे आंतर जीवनातील ताणतणाव घेउन आले. त्यामुळे त्याचे वेगळेपण मान्य करावे लागते. दलित साहित्य चळवळ ही सांस्कृतिक परिवर्तनाची चळवळ आहे.

दलित साहित्याचे प्रस्फुटन प्रामुख्याने सर्वप्रथम कवितेमधून झाले. कारण युगायुगाची वेदना व्यक्त करण्यासाठी कवितेसारखे दुसरे माध्यम नव्हते. दलित कवितेतून दलितांच्या दुःखद जीवनाचा मोठा पट उभारला आहे. आपल्या हक्कांच्या लढयासाठी. अन्यायाच्या प्रतिकारासाठी स्व-अस्तित्वाची जाणिव या कवितेतून उभारली. संत प्रभावातील चोखोबानी व्यवस्थेविरुद्ध उद्वेग मांडला परंतु बंड उभे केले नाही. कर्ममेळा बंडखोरीची भूमिका घेतांना ईश्ट्याच्या अस्तित्वालाच प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो. महात्मा फुले आपल्या काव्यात सामाजिक न्यायाचे तरफदारी करतांना समतेच्या प्रस्थापनेसाठी पाखंडीपणावर घाव घालतात. किसान फागू बनसोडे, वामनदादा कर्वे यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध लढयाचे शस्त्र उगारले. नव्या व उदयाच्या जगातील प्रकाशमान सूर्याचे सोबती होण्यासाठी दलित कवींनी उजेडाची गीते गायली. दलित कवींच्या पहिल्या पिढीतील नामदेव ढसाळ, ज.वि.पवार, वामन निंबाळकर, प्रा.केशव मेश्राम, त्र्यंबक सपकाळे, दया पवार, भीमराव देठे, ज्योती लांजेवार, हिरा बनसोडे यांनी समृद्ध व स्फोटक कविता लिहिली. लोकनाथ यशवंत, डॉ.षण्णकुमार लिंबाळे, प्रज्ञा बनसोडे, भगवान ठाकूर, प्रा.सुशमा अंधारे यांनी यासाठी लढयाचे तत्त्वज्ञान मांडले. नामदेव ढसाळांसारख्यांनी माणसाचे शोषण थांबावे, समता सर्वदूर पसरली यासाठी सर्वांनी प्रयत्न केले.

बाबुराव बागूल समाजाची विषमतेवर आधारित चौकट नाकारण्यासाठी निषेदनामा आपल्या कवितेतून नोंदविताना,

“ज्यांनी केली चूक इथे जन्म घेण्याची

त्यांनीच ती सुधारली पाहिजे

देश सोबून अथवा भीषण युद्ध करून'

माणसांना जन्मजात कुरूपपणा देणाऱ्या जाती जातीत विभाजन करणाऱ्या इथल्या व्यवस्थेवर आसदू उभास्तात. तर अण्णाभाउ साठे डॉ.आंबेडकरांची प्रेरणा स्वीकारून म्हणतात.

'जग बदल घालुनी घाव । सांगून गेले मला भीमराव'

पेंथरच्या चळवळीत सक्रिय सहभाग नोंदवितांना डॉ.आंबेडकरांप्रती कृतज्ञता यावर ज.वि.पवार व्यक्त करताना म्हणतात.

'तू झालास परिस्थितीवर स्वार आणि घडविलास नवा इतिहास

तू झाला मूक समाजाचा नायक आणि जागा केलास उभा बहिष्कृत भारत'

समाजाचा आटत चाललेला प्रवाह कवीला अस्वस्थ करतो. वामन निंबाळकर यांनी गावकुसाबाहेरच्या चिरडलेल्या जीवनावर प्रस्थापितांनी एकही शब्द उच्चारू नये यावर आपली प्रतिक्रिया नोंदविली आहे. लोकनाथ यशवंत, अरुण काळे, प्रज्ञा लोखंडे, सागर जाधव, शशीकांत हिंगोणेकर, अशोक इंगळे यांनी दलित कवितेला नवा चेहरा दिला आहे.

दलित कथेच्या आरंभस्थळी ना.रा.शेंडे, बंधू माधव यांच्या कथेने वास्तवदर्शी विषय रेखाटताना शोषण झालेली व परिस्थितीला शरण गेलेली माणसे उभी करताना त्यांच्यातील व्यवस्थेविरुद्ध लढा साकारला. बंधू माधव यांची कथा माणसांच्या तुडवल्या गेलेल्या अस्तित्वावर फुंकर घालते. प्रस्थापित व्यवस्थेला नकार व विद्रोहाची प्रखरता घेऊन बाबुराव बागुलांची कथा दलित कथेच्या नवे तर एकूणच मराठी कथेच्या संदर्भात मैलाचा दगड ठरावी अशी आहे. 'जेव्हा मी जात चोरली होती', 'भरण स्वस्त होत आहे' हे त्यांचे कथासंग्रह. डॉ.आंबेडकरांना अभिप्रेत असे क्रांतीसन्मुख विचार बागुलांनी व्यक्त केले. व्यवस्थेने चारही बाजूंनी नाकेबंदी केलेल्या माणसांचे त्सवेधी व जीवंत चित्रण केले. झोपडपट्टी, विखलातील दलदलित राहणाऱ्या माणसांच्या जगण्यातील भयावह भीषणता बाबुराव बागुल मांडतात.

केशव मेश्राम, योगीराज वाघमारे, वामन होवळ हे महत्याचे लेखक. केशव मेश्राम यांचे 'हकीकत आणि जटायू', 'पत्रावळ', 'खरवड' या कथासंग्रहातून अज्ञान, दारिद्र्य आणि परंपरा यातून सुटका व्हावी म्हणून घडपडणारा माणूस एका करारी विद्रोहाने पेटून उठलेला माणूस त्यांच्या कथेचा गाभा आहे. वामन होवळानी माणसांच्या जगण्यातील विसंगती हेरली. 'येळकोट', 'वाटा-आडवाटा' यातून नवविहित समाज व रूढी परंपरेत फसलेला समाज यातील विसंगती नाट्यात्मकपणे सादर केली. योगीराज वाघमारे यांनी दलितांना स्थित्यंतराच्या ज्या चक्रातून जावे लागले त्याची नोंद घेउन कथा लिहिली. अविनाष डोळस, योगेंद्र मेश्राम, सुखराम हिवराळे, अर्जुन डांगळे, सुधाकर गायकवाड, माधव कोंडविलकर, रविचंद्र हडसनकर, उत्तम कांबळे, जगदिश कदम, एकनाथ सोनवणे इ.लेखकांनी दलित कथा समृद्ध केली.

दलित साहित्याला कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराचे स्वप्न तसे फार उशिरा पडले. त्यामुळे आपले अनुभव कादंबरीतून त्यांनी साहित्य प्रांतात थोडे स्थिर स्थावर झाल्यावर व्यक्त केले. दलित लेखकांनी कादंबरी या प्रकारातून आपल्या व्यथा-वेदना रेखाटण्यासाठी जाणिवपूर्वक प्रयत्न केले. परंतु अण्णाभाउ साठे यांनी ज्या तागदीने व व्यापक प्रमाणात कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार समृद्ध केला तेवढा प्रयत्न दलित वाङ्मय प्रवाहात झाला नाही. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात दलितेत्तर लेखकांनी दलित जीवनाचे चित्रण केले. विभावरी शिरूरकर यांच्या 'बळी' या कादंबरीत

अस्पृश्य व गुन्हेगार अशा मांग-गारुंडी समाजाचे चित्रण केले आहे. तर अण्णामऊ साठे, शंकरराव बागुल, ना.रा.शेंडे, हरिभाऊ पगारे, हि.रा.बनसोडे नागदेव व्हटकर, ज.वि.पवार, केशव मेश्राम, नामदेव कांबळे या व इतर नवोदित लेखकांनी दलित जीवनाचा वास्तवपणे वेध घेतला. शंकरराव खरंतांनी कादंबरीतून परंतु कथेतून ज्या जाणिवा त्यांनी प्रखरपणे उजागर केल्या तेवढ्या कादंबरीतून नाही. बाबुराव बागुल यांनी 'अधोरी' या दलित साहित्यात महत्त्वाची नोंद झालेल्या कादंबऱ्या. 'सूड' मध्ये स्त्रीत्वाचे शोषण नागण्याचा जगण्याचा अधिकार व मानवतावादाचे यथार्थ दर्शन घडते. 'अधोरी' मधून अंधश्रद्धेला हात धातला. ना.रा.शेंडे कादंबरीतून आदिवासी समाजाचे भीषण प्रश्न, त्यांचे जगणे व आदिवासींच्या उत्थानासंदर्भातील नोंदी तांबडे या कादंबरीतून व्यक्त केले. भुंगारातले प्रेम 'काजळी रात्र', 'विलासिनी', 'अशंजा', 'गायत्री' या त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये हरिभाऊ पगारे यांची युगप्रवर्तक हि.मो.बनसोडे यांनी दलित मुक्तातेचा विषय घेऊन लिहिले 'मुक्तीसंग्राम', 'उपन्यास' 'आमाळाऐवढे' या कादंबरीतून महार व मांग या गावगाड्यात दबलेल्या जातींनी स्वाभीमानाने जगण्याचा प्रयत्न करतात. नागदेव व्हटकर यांची अपराधी 'सोळा शिणगार' या कादंबरीतून शोषित व उपेक्षितांच्या जीवनाचे चित्रण केले. ज.वि.पवार 'बलिदान' या कादंबरीतून गटबाजीमुळे उद्विग्न झालेल्या दलितांच्या प्रश्नांचे विवेचन करण्यात आले. आंबेडकरांच्या नंतर दलित समाजातली 'हकिगत', 'जटापू व पोखरण' यात दलित जीवनाचा मोठा आलेख मांडतात. नामदेव वसाळ यांची 'हाडकी', 'हाडवळ' यात दलित स्त्रीच्या शोषणाचे भीषण चित्रण ते रेखाटतात. कांबळे यांची श्राद्ध यातून दलितांमध्ये पेटलेला अंतर्गत कलह ते मांडतात शरणकुमार लिंबाळे यांची भिन्नभिन्न 'उपन्यास' व 'हिंदू' या 1970 नंतर आलेल्या महत्त्वाच्या कादंबऱ्या अण्णामऊ साठे यांनी दलित कादंबरीला प्रमाणात मांडले व आपल्या प्रतिभेने मराठी दलित कादंबरीचे दालन समृद्ध केले.

कथा, कादंबरी, कविता, आत्मचरित्रे इत्यादीच्या माध्यमातून जीवनानुभव व्यक्त व्हायला लागला. या सर्वसाधारण शाहिरी हा वाङ्मय प्रकार समाजप्रबोधनासाठी जास्त प्रभावशाली ठरला. शाहिरी वाङ्मयाच्या रूपाने नवलेखकांसाठी एक नवे दालन खुले झाले. शाहिरांनीही बाबासाहेबांचे विचार काव्यबद्ध केले. त्यांचे जीवन शिक्षण समाजकार्य इ. विवेचन शाहिरीतून व्हायला लागले आणि रंगमंचीय कार्यक्रम असल्यामुळे सर्व लोक त्यांचा धेट आस्वाद घ्यायला लागले. वाचिक साहित्याचा सर्वसामान्यांवर जास्तच प्रभाव पडला. पारंपारिक शाहिरी वाङ्मयात अनेक दलित शाहिरी होऊन गेले. शाहीर ज्यामध्ये मराठीतील आद्य वगनाटयकार उमाबाबू मांग हा होय. 'मोहना बटाव' ही उमा बाबू या दलित शाहिरांची अमर कलाकृती आहे. यातील तात्या हा उमाजीचा मुलगा होता. ही सातू-हिरू यांतील हिरू हा हिरूजी कांबळे नावाचा महार तमासगीर होता. सातू सुबराव हे मांग जातीचे शाहीर. सातू-हिरू यांचे समकाली आहेत. याच काळात रावू मांग हा शाहीर कवलापुरात होऊन गेला. पुढे सातूजीची मुल शिव-संभा हे शाहीर आपल्या शाहिरीने प्रसिद्धी पावले होते. पुढं भाऊ फक्कड हा शाहीर त्यांचे सोबत शाहिरी करू लागला.

मराठी शाहिरी वाङ्मयातील प्रसिद्ध शाहीर पठ्ठे बाबुराव यांचा समकालीन असणारा अर्जून बाघोलीकर हा एक दलित शाहीर आहे. अपप्रवृत्तीवर त्याने भेदक मारा केला आहे. पुढे बाबुरावांच्याच फडात नाच्याचे काम करणारे हरिभाऊ वडगावकर हे शाहीर. हे 'गाढवाच लग्न' या वगनाटयामुळे महाराष्ट्रभर प्रसिद्ध आहेत. पुढे भाऊ-बाबू, नारायणगावकर यांना 'चंद्रमोहन' या वग नाटयामुळे 1961 चे राष्ट्रपतीपदकही मिळाले. भाऊ फक्कड यांचेवरील बाबासाहेबांच्या चळवळीचा फार मोठा प्रभाव होता. किसन कुसगावकर इ. शाहिरांनी शाहिरी वाङ्मयाला पुढे रेट